

Alec Nove
Sovjets ekonomiska utveckling
(i utdrag)

1969

Engelsk originaltitel: *An Economic History of the U.S.S.R.*

Svensk utgåva 1971

Översättning: Anna Byk

Här återges bokens kapitel 5-7 som handlar om hur man övergav den hittills förda "Nya Ekonomiska Politiken" och igångsatte en långtående kollektivisering av jordbruket.

Den grundligaste analysen av kollektiviseringen är Moshe Lewins *Bönderna och sovjetmakten 1928-1930. En studie av kollektiviseringen i Sovjetunionen* (som finns på MIA). Noves text kompletterar dock Lewins arbete på flera punkter, bl a genom att närmare redovisa de ekonomiska resultaten och genom att (i kapitel 7) ta vid där Lewin slutade, åren 1930–1935, med bl a den stora hungersnöden 1932-33.

Den brittiske nationalekonomen Alec Nove (1915-1994) föddes i S:t Petersburg (Ryssland) med det ryska namnet Aleksandr Jakovlevitj Novakovskij. Familjen valde att på 1920-talet emigrera (till Manchester) när fadern, som var mensjevnik, ställdes inför hotet att förvisas till Sibirien.

Förutom *Sovjets ekonomiska utveckling* finns av Alec Nove på svenska böckerna *Det ekonomiska systemet i Sovjetunionen* (1969) och den omdebatterade *Teori för en möjlig socialism* (1986).

Innehåll

5. Den stora debatten	1
6. Slutet på Nya Ekonomiska Politiken (NEP)	11
7. Det sovjetiska stora språnget framåt: I. Kollektiviseringen	25

5. Den stora debatten

Vad var NEP?

I föregående kapitel gavs en översikt av det ekonomiska systemets utveckling inom ramen för NEP och dess riktlinjer. Nu blir det nödvändigt att gå från beskrivning av den framväxande situationen till analys av tjugotalets diskussioner som var av största politiska och ekonomiska vikt. Deras betydelse sträcker sig långt utanför begränsningen i tid och rum. Många utvecklingsländer står idag inför liknande problem: finansiering av kapitalbildningen, den ekonomiska tillväxtens strategi under industrialisering, bondebefolkningens roll efter en jordreform i utvecklingssammanhang dessa problem har uppstått på många platser utanför Ryssland. Det kan sägas att de först uppstod i Ryssland eller snarare att de först uppmärksammades av politiker och ekonomer i Sovjetunionen. Därmed inte sagt att Stalins lösning på sådana problem skall uppfattas som en modell för något utvecklingsland. På andra platser kan svaren på de framställda frågorna bli helt annorlunda. Det är dock både intressant och viktigt att studera tankebanorna hos de sovjetiska politikerna och ekonomerna under dessa år, när relativt öppenhjärtiga diskussioner ännu var möjliga och fräna debatter ägde rum i akademiska och politiska kretsar. Trots att Stalins politiska maskineri redan kontrollerade mycket av det som skedde, var det fortfarande möjligt att föra en i grunden offentlig debatt om brännande frågor.

Först av allt: vad var NEP:s exakta innehåll?

Lenin hade i artiklar och tal lämnat en rad tolkningar som på intet sätt stämde överens. Hans efterträdare, som var hårt engagerade i den politiska striden och ivriga att bevara bolsjevik-regimen, försökte alla framstå som ortodoxa leninister. Det vore alltså lämpligt att i tanken återvända till 1921 (slutet på kapitel 3). Det har redan påvisats att Lenin hade år 1794 i tankarna och nödvändigheten att undgå Robespierres öde genom en reträtt vid rätt tidpunkt. Han använde ordet ”reträtt” upprepade gånger. Med syftning på krigskommunismen använde han sig av parallellen med Port Arthur, som utan framgång upprepade gånger anfällits av japanerna i början av belägringen. Då drog de sig tillbaka, omgrupperade sina styrkor och återupptog anfallen mer metodiskt och lyckades till slut. Kontentan tycktes vara att några icke framgångsrika anfall var en förutsättning för en segerrik framryckning, eftersom man annars inte skulle finna den rätta vägen. NEP innebar en nödtvungen och synnerligen oönskad reträtt, och logiskt sett borde nästa steg bli att omgruppera sig och återuppta framryckningen i sinom tid.

Ändå förnekade Lenin ilsket vid andra tillfällen att NEP var oönskat. Han resonerade som så, att hade det inte varit för det nödtvungna krigets skull kunde man ha fört en mycket mildare politik, i likhet med den som inleddes 1918. När han var på ett annat humör kunde han peka på de misstag och dumheter som begåtts under krigskommunismens tid, på det överdrivet svepande förstatligandet, på övercentraliseringen m.m. Från hans synpunkt kunde NEP emellertid knappast betraktas som någon reträtt alls. Vare sig det ekonomiska systemet mellan 1918 och 1921 var en framtvungen reaktion på nödsituationen eller ett misstag, så skulle en återgång till status quo före juni 1918 vara att slå in på den rätta vägen igen och inte ett tillbakadragande inför fiendens överlägsna styrkor.

Vad rörde sig då i Lenins sinne när NEP var helt etablerat och ödet berövade honom förmågan att röra sig och tala sammanhängande? Drog han en försiktig slutsats om stegvis förändring av krigskommunismens fasor och excesser, som Bucharin trodde? Han försäkrade att NEP hade kommit ”på allvar och för att stanna länge”. Vad menade han med änge? Lenin besvarade frågan genom att antyda att tjugofem år skulle vara en pessimistisk uppskattning.¹

¹ Lenin, bd 32, S. 429-430.

Lenin och alla partikamrater måste ha trott på en ny framryckning om de inte skulle förlora sitt existensberättigande som bolsjeviker. De måste med nödvändighet uppfatta socialismens förverkligande som det enda sanna skälet till sitt maktinnehav. Men när skulle framryckningen återupptas? Hur snabbt? I vilket riktning? Framför allt, vad skulle man göra för att omvända eller omvandla befolkningens bondeflertal och hur skulle Rysslands industrialisering följas upp när återuppbyggnadsperioden avslutats? Liknande frågor påverkade de politiska ställningstaganden, som rörde sig om de enskildas och om fraktionernas makt-position samt arvsföljden efter Lenin.

När man reder ut resonemanget är det viktigt att skilja mellan en mängd aspekter på en ytterst komplicerad situation. Först i raden kom den bolsjevikiska revolutionens dilemma; den hade gått segrande fram under paroller för marxismen och proletariats diktatur i ett land som till övervägande delen var agrart. Partiet hade makt, den för-revolutionära produktionskapaciteten hade, som vi sett, återställts. 1925-26 ställdes partiet inför en vittfammande nationalekonomisk fråga: hur skulle man omdana hela den samhällsekonomiska situationen genom ingripande uppifrån? Och om detta skulle ske via planhushållning, hur skulle den då se ut och vilka mekanismer skulle genomdriva den? En avsevärd ökning av sparandet och kapitalbildningen skulle bli nödvändig. Vem skulle bära uppoffringarna och hur kännbara skulle dessa uppoffringar bli?

En annan av problemets aspekter var den nationella säkerheten. Naturligtvis var Lenin och Stalin inte de första att se ett intimt samband mellan industriutveckling och militär potential. Witte hade trettio år tidigare kunnat allt i detta ämne och varit starkt påverkad av sådana hänsynstaganden. Emellertid var situationen särskilt prekär på grund av bolsjevikrevolutionens isolerade ställning, ensam i en värld dominerad av "imperialistiska" makter – så uppfattades den av ledarna. Interventionens omfattning och styrka under inbördeskriget var överdrivna, men det faktum att en intervention alls förekommit, gjorde dem mer benägna att tro på en ny serie "imperialistiska" konspirationer som skulle hota sovjetstatens säkerhet. Vid mitten av tjugotalet var västmakterna toleranta, men återkommande skrämselfkampanjer om "Chamberlains och Poincarés komplotter" var endast delvis avsiktliga uppfinningar i politiskt syfte. Farhågorna tycks ha varit äkta. Storbritanniens avbrott av de diplomatiska förbindelserna 1927 gav en viss grund för farhågorna. Man hyste oro beträffande japanerna i Fjärran östern. Det intressanta med dessa attityder var den effekt de hade på industrialiseringen. Den påskyndade den och påverkade dess inriktning och mönster. Ju mer den projekterade tillväxttakten ökade, desto mer sparsamhet och uppoffringar krävdes det. Lika uppenbart var, att ju mer vikt som lades vid nationella säkerhetshänsyn, desto mer prioriterades militär makt och ekonomiskt oberoende. Man prioriterade den tunga industrin – stål, kol och maskiner på konsumtionsvarornas bekostnad. Och därmed krävdes det ännu fler uppoffringar, vilket hade ytterligare en följd, som skulle visa sig vara av allra största betydelse. Om huvudtyngden av investeringarna lades på den tunga industrin, kunde man inte erbjuda bönderna materiella sporrar, som var stora nog att övertala dem sälja mer av sina produkter. Detta i sin tur minskade manöverutrymmet för en sovjetregering som ville industrialisera och som hade att ta hänsyn till den jordbruksuppbyggnad som revolutionen gett i arv.

Bönderna och kapitalbildningen

Jorduppbyggnadens följd 1917-18 diskuterades redan i föregående kapitel. Jordbruksproduktionen hämtade sig ganska snabbt men det förelåg en ihållande brist på saluförda produkter och städerna kunde bara försörjas till priset av en drastisk nedskärning av spannmålsexporten. Ändå krävde urbaniseringen en substantiell höjning av livsmedelskonsumtionen utanför jordbruket och ett stort exportöverskott, som skulle betala den betydelsefulla kapitalvaruimporten. Kunde detta problem lösas med de traditionella jordbruksmetoderna inom jordbruket, såsom treskiftessystemet, små åkrar och småbruk? Var inte detta en flaskhals som skulle hålla tillbaka hela den ekonomiska utvecklingen i Ryssland? NEP grundade sig på samarbete med

jord.. brukarna (smytjka=länk, samarbete, harmoni). Men Lenin var medveten om att en marknadsorienterad bondebefolkning gav upphov till kapitalism. Under sina sista år i det politiska livet hävdade också Lenin att bönderna måste få socialismens och kooperationens fördelar klara för sig, men att de inte fick tvingas. Detta ställde hans efterträdare inför en mycket komplicerad problematik. Det var från de bättre beställda bönderna som de salubjudna överskotten kom. Alla de bönder som specialiserat sig på att frambringa överskott till avsalu kunde öka sina inkomster. Skulle detta kunna innebära en farlig tillväxt av de potentiellt eller reellt kapitalistiska elementen? Vilka alternativ fanns, som inte innebar ett brott både mot NEP:s riktlinjer och smytjkans principer? Bucharin, som lett vänsterflygelns opposition under krigskommunismens period, blev den mest välkände ledaren för de moderata (den framtida "högeravvikelsen") under tjugotalet. Han resonerade på följande vis: man skulle hålla fast vid NEP under lång tid, minst en generation. Det kom inte på fråga att använda våld mot bönderna. Medan de fattiga bönderna politiskt kunde vara att föredra från bolsjevikisk synpunkt var det från medelstora och bättre ställda bönder som de nödiga överskotten skulle komma och de fick under inga förhållanden retas. De skulle tvärtom uppmuntras. Den alternativa politiken skulle vara att återinföra konfiskeringarnas mörka tid och allvarligt sätta det bolsjevikiska maktinnehavet på spel, eftersom detta skulle leda till bondeuppror. Bucharin var visserligen positiv till socialismen, men bara i en takt som de enskilda bondeproducenterna kunde övertalas att gå med på. Enligt hans åsikt var större välstånd bland bönderna och mer kommersiell produktion inte bara grundläggande utan också ofarligt. Under denna process skulle bönderna med tiden "växa in i socialismen". I sin egen logiks efterföljd kom han i april 1925 med parollen "Bli rik". Det ryska ordet för detta – *obogaschaites* – var en exakt översättning av ett slagord som myntades under 1840-talet av Guizot, Louis Philippes av Frankrike minister: "Enrichissez-vous!" [Berika er!]

Parallellerna med den franska revolutionshistorien var aldrig långt borta från de bolsjevik-intellektuellas tankar. Guizot var en borgerlig statsman par excellence. Parollen blev för mycket. Stalin var vid denna tid politiskt lierad med Bucharin och talade för skattelättnader för de förmögnare bönderna, men han bekände sig inte lika öppet som Bucharin till bondepolitikens konsekvenser. Han förklarade vid fjortonde partikongressen samma månad: "Parollen 'berika er' är inte vår paroll." Bucharin tvangs ta tillbaka sitt anstötliga yttrande och erkänna att kulakerna var ett ont som måste stävjas.

Men Bucharins reträtt från sin politik gjorde hela hans situation ohållbar. En kulak är en förmögen bonde. Den officiella linjen vid denna tid accepterade mellanbönderna som de oundgängliga producenterna av jordbruksöverskottet, medan man inskränkte sig till politiska gester beträffande de fattiga bönderna (det kom bittra klagomål att de fattiga böndernas intressen faktiskt nonchalerades). Men det innebar att alla mellanbönder, som lyckades öka sin försäljning och som försökte öka sitt jordinnehav genom arrenderingar eller öka sin produktion genom att leja några lantarbetare, ganska snart skulle bli kulaker. Jordbruket måste lyckas på en grundval av förmögna självägande bönder. Detta var ingen förnuftig eller logisk politik. Men fanns det något alternativ?

Samma sorts problem står man inför i andra utvecklingsländer. Det finns en tendens att samma personer begär både jordreform och industrialisering. Ändå får jordreformen ofta till följd, åtminstone på kort sikt, en nedgång av den utbudna produktionsvolymen och ibland av den totala produktionen, eftersom lika fördelning av jorden stärker den traditionella hus-behovssektorn. Problemet kan i princip lösas, genom att en kommersiellt inriktad bonde-minoritet träder fram, fastän ingen som känner till jordbruksproblemen i utvecklingsländerna begår misstaget att påstå att det finns någon enkel lösning till hands. Just i fallet Sovjetunionen under bolsjevikiskt styre förhindrades steg i den riktningen av en ideologisk-politisk barriär.

Bucharins uppfattning om frågan innebar med nödvändighet att tonvikten logiskt nog lades på

produktion (eller import) av sådana varor som bönderna efterfrågade. Samma uppfattning krävde en relativt långsam tillväxt, eftersom framstegen begränsades av böndernas villighet att acceptera sparande och att leverera sitt livsmedelsöverskott till staten. Bucharin själv talade om att "rida in i socialismen på en bondes hästkrake." Men gick det att övertala bondens hästkrake att gå åt rätt håll? Skulle partiet kunna kontrollera den? Man får inte glömma att sovjetmakten var svag i byarna, och att traditionella gemenskapsinstitutioner i realiteten var bestämmande; inom dessa tenderade de förmögnare bönderna att dominera eftersom de var byns naturliga ledare och eftersom många av deras fattigare grannar var beroende av dem.

Den så kallade vänsteroppositionen betvivlade hållbarheten i Bucharins hållning. Som man kunde vänta sig påverkades deras argumentering inte bara av deras egna åsikter utan också av fraktionernas kamp och dess utveckling. Samma utveckling i mitten av tjugotalet ledde till ett temporärt samgående mellan Stalins och Bucharins fraktioner. Zinovjev och Kamenev fann det opportunt 1923 att stödja både Stalin och Bucharin i kampen mot vänsteroppositionen. År 1925 slöt sig Zinovjev och Kamenev till Trotskij-gruppen och upptäckte då vissa förtjänster i vänsteroppositionens argument, något som helt undgått dem två år tidigare. Men dessa och andra politiska sick-sackmönster skall inte få oss att tro att de förbryllande frågor som dessa män riktade in sig på saknade verklighetsgrund. Politiker tar ju ofta upp frågor för sina egna syften.

Den mest sammanhängande teoretiska framställningen av oppositionens ställning, som skarpast belyste de svårigheter regimen stod inför, kom från Preobrazjenskij's penna. Han hade varit Bucharins medarbetare 1918, men till skillnad från Bucharin godtog han NEP med många reservationer och önskade tydligen att ta upp offensiven mot den förhatliga privata sektorn snarast möjligt. Han underströk därför de risker regimen löpte om den längre höll fast vid den kurs man slagit in på 1921-24. Och redan 1923 återopade han med gillande begreppet "ursprunglig socialistisk kapitalbildning"; hans föreläsningar i ämnet 1924 inför Kommunistiska akademien utarbetades och publicerades i bokform.²

Ursprunglig (eller primitiv) kapitalistisk kapitalbildning beskrevs av Marx med hjälp av brittiska förebilder. Kapital ackumulerades genom expropriering av böndernas jord, överförande av allmän mark till privat ägo, utsugning av kolonierna, röjning av de skotska högländerna. De härav uppkomna kapitalkoncentrationerna kom att investeras i industrins utveckling. Med tillämpning av denna analys på situationen i SSSR påpekade Preobrazjenskij att det inte fanns några kolonier att suga ut och att böndernas jord inte kunde exproprieras, och ändå måste den nödvändiga socialistiska kapitalbildningen komma någonstans ifrån. Den skulle bli nödvändig inte bara för att finansiera industrialiseringen utan också för att utöka den socialistiska sektorn av ekonomin på bekostnad av den privata. Uppenbarligen kunde de nödvändiga resurserna inte komma – varken helt eller ens till största delen – från den socialistiska sektorn av ekonomin. Bortsett från det faktum att den var för liten att ensam bära bördan, var det felaktigt och politiskt farligt att uppoffringarna skulle bäras av den arbetarklass som sysselsattes inom den förstatligade industrin. Resurserna måste alltså hämtas från den privata sektorn. Huvuddelen av den privata sektorn utgjordes av bönderna. Preobrazjenskij insåg att det kapital som behövdes inte kunde samlas in genom frivilligt sparande. De mer välbeställda bönderna skulle med största sannolikhet inte låna regeringen tillräckligt med pengar och NEP-männen i städerna använde naturligtvis allt de ägde i fråga om kapital till att smida medan järnet var varmt – realistiskt nog fruktade de att det inte skulle vara varmt länge till. Resurser måste utan tvivel hämtas skattevägen, men framförallt genom icke likvärdigt utbyte, genom "exploatering" av den privata sektorn. Staten borde använda sin ställning som huvudleverantör av flertalet industrivaror och också använda sin monopolställning inom

² Engelska översättningen av Brian Pearce, *The New Economics* (Oxford University Press 1964).

utrikeshandeln. På så vis skulle man kunna pumpa ut resurserna den privata sektorn och finansiera statens investeringar i den expanderande socialistiska industrisektorn. Preobrazjenskij underlät aldrig att betona vikten av denna konflikt mellan socialistiska och kapitalistiska element, och han skrev om kampen mellan ”vårdelagen” och principen om ursprunglig socialistisk kapitalbildning, dvs. mellan marknadskrafterna och den socialistiska statens expanderande socialistiska sektorer.

Bucharin och de övriga ledarna inom partiets majoritet gick till häftigt motangrepp. Denna lära var i deras ögon ett hot mot alliansen mellan arbetare och bönder. Ordet ”exploatering” och principen om icke likvärdigt utbyte blev strängt kritiserad. När allt kom omkring var detta år 1924 och landet hade just börjat korrigera de för bönderna överdrivet ogynnsamma handelsvillkor vilka varit typiska för ”saxkrisen” 1923 (föregående kapitel). Man ansträngde sig att på alla sätt pressa ner den statliga industrins priser. Var detta stunden att tala om icke likvärdigt utbyte? Det kan mycket väl hända att några resonerade så här privat: ”Visst måste vi i sinom tid exploatera bönderna, men för allt i världen, låt oss hålla tyst om det nu.”

Trotsky, Preobrazjenskij och deras anhängare framförde kritik mot ytterligare två punkter. För det första hävdade de att den officiella linjen varit alltför gynnsam för de välbeställda bönderna. De talade vitt och brett om kulakfaran och såg framför sig partiets förfall ner till något slags bihang åt NEP-bourgeoisien. (Vi ska få se att detta förfall blev av ett annat slag, men det insåg inte oppositionen vid den tiden.) Partimajoriteten beskylldes ideligen från vänster för att dalta med kulakerna. För det andra påstod vänsteroppositionen att partiets industrialiseringsprogram var för blygsamt och att en stor uppbyggnadskampanj för industrin genast skulle igångsättas, för att få den en bra bit över 1913 års nivå. Både Stalin och Bucharin vidhöll vid denna tid att högre tillväxttakt och ytterligare investeringar, som vänsteroppositionen förespråkade, innebar en äventyrlig och opraktisk politik. Den skulle sätta den tillkämpade finansiella stabiliteten i fara och kräva outhärdliga uppföringar. Detta skulle inte vara i överensstämmelse med NEP. Men det är sant att Stalin endast några år senare talade för ett tempo som var bra mycket ambitiösare och hänsynslösare än vad oppositionen någonsin lagt fram.

Hela kontroversen var sammankopplad med en berömd debatt om ”socialismen i ett enda land”. Men här måste en varning inskjutas. Det kan verka logiskt att ”industrialiserarna” och de ”primitiva kapitalbildarna” skulle ansluta sig till denna paroll, medan de försiktiga och eftertänksamma Stalin-Bucharin-anhängarna skulle vara emot den. Men så var faktiskt inte fallet. Stalin och Bucharin hävdade att de skulle bygga socialismen i ett enda land, även om processen enligt Bucharin skulle bli utdragen och långsam. Trotsky och hans vänner citerade Lenin för att bevisa att detta var både omöjligt och icke renlärigt. Fraktionernas åsikter, som ledde till en debatt kring denna politiska paroll, faller utanför denna boks ram. Men det finns ett ekonomiskt moment som är viktigt för förståelsen av vänsteroppositionens logiska resonemang. Preobrazjenskij erkände i en av sina sista artiklar – där han tilläts framföra sin åsikt – att Rysslands isolering, såvitt han kunde se, omöjliggjorde lösandet av dess problem. Han räknade upp åtskilliga motsägelser. Han drog slutsatsen att allt detta visade ”hur nära vår utveckling mot socialism sammanhänger med nödvändigheten av att bryta vår socialistiska isolering; inte bara på grund av politiska utan också av ekonomiska skäl måste vi i framtiden få hjälp av de materiella tillgångarna i andra socialistiska länder.”³ Inom ramen för NEP:s nationalekonomiska premisser skulle det faktiskt vara omöjligt att bekämpa kulakerna, och samtidigt höja de priser man begärde av bönderna, öka jordbruksöverskotten och i någon större utsträckning höja kapitalbildningsnivån. Ändå ville Preobrazjenskij inte se tvång som en möjlighet att komma ur detta dilemma, men inte heller han trodde på expropriering av bondebefolkningen. En utväg var revolution i mer avancerade västländer, vilka skulle komma

³ ”Economic equilibrium in the system of the USSR”, utgiven i VKA, nr 22 (1927). Översatt i N. Spulber: *Foundations of Soviet Strategy for Economic Growth* (Indiana University Press, 1964).

Ryssland till hjälp och på så vis underlätta den ryska industrialiseringen. Därför återspeglar vänsteroppositionens inställning till parollen "Socialismen i ett enda land" i viss mån deras bristande tro på någon praktisk genomförbarhet av tjugotalets dilemma, så länge som SSSR förblev isolerat. Detta var den politiskt svaga punkten i deras argument, och det är knappast förvånande att Stalin och hans kolleger attackerade deras påstådda brist på tilltro till socialismen och Ryssland.

Naturligtvis ger ovanstående endast en summering av de framlagda argumenten i allra grävsta drag. Det fanns många andra tvisteämnen och många andra protagonister. Så t.ex. fanns ju folkkommissariatet för finans (Narkomfin), som framför allt ägnade sig åt "sund ekonomi". I den ekonomiska politiken kunde dess kommissarie Sokolnikov och chefen för centralbanken, Sjanin, återfinnas på yttersta högerkanten, eftersom de höll fast vid att alla industriprojekt måste vara "sunda och lönsamma". Ändå var Sokolnikov en politisk anhängare till Zinovjev, som slutit sig till vänsteroppositionen. Det finns naturligtvis i och för sig inget skäl till varför man inte skulle kunna stödja en konservativ investeringspolitik, i medvetande om en akut kapitalbrist, och på samma gång svärta ner kulakerna i byarna. Motsättningarnas konturer var långtifrån klara. Det måste också understrykas att protagonisterna hade många uppfattningar gemensamma. Det nödvändiga i att deras parti ensamt behöll den politiska makten tog alla också för givet. Det nödvändiga i industrialiseringen tog alla för givet, och man hade inga illusioner beträffande de privata bondejordbrukens begränsningar. Bondekooperation och kollektivisering betraktades av alla som önskvärda mål. Skillnaden låg i tempo, metoder, uppskattning av riskerna, den strategi som skulle följas mot dessa mål, vilka i stor utsträckning var gemensamma. Sovjethistoriker är svaga för att sätta majoritetens ("partiets") politik i kontrast till den negativa, defaitistiska, anti-industrialiserande, bondevänliga politiken hos vissa oppositionsgrupper. Det ger en snedvriden bild. Den fjortonde partikongressen som hölls 1925 antog resolutioner som uttalade sig för industrialisering, medan den femtonde partikongressen (1927) sade sig vara för kollektivisering och femårsplan. Emellertid antogs dessa resolutioner med stöd av den senare högeroppositionen. "Industriplanen" framlades faktiskt av Rykov, som var Bucharins mest inflytelserike anhängare.

Betyder detta att diskussionen endast rörde sig om vem som skulle inneha den politiska makten? En sådan slutsats skulle vara helt vilseledande. De politiska meningsskiljaktigheterna var vida kända. Visserligen är det sant att Stalin senare tog upp en hel del av vänsteroppositionens riktlinjer, men Bucharins totala vision av sovjetutvecklingen skilde sig radikalt från den som Stalin anslöt sig till, trots att de hade många mål gemensamma. Bucharin ville bibehålla NEP under lång tid framöver. Stalin raserade det. Högeroppositionen var förskräckt över Stalins bondepolitik och hans industrialiseringsstrategi, liksom över hans politiska metoder. Det rädde djupa och omfattande politiska skiljaktigheter.

Några nya ekonomiska idéer

Hittills har vi lagt största vikt vid åsiktsskillnader mellan professionella politiker. Men debatterna och kontroverserna under tjugotalet innehåller mycket mer av intresse för en ekonomisk historiker och kanske alldeles särskilt för en ekonomisk idéhistoriker. Utvecklingens ekonomi kan sägas vara född här.

Inte så att sovjetiska ekonomer, planerare och statsmän var mer intelligenta och uppfinningsrika än sina västliga kolleger. Det var bara så att de institutionella och politiska omständigheterna i Ryssland åstadkom problem, vilka krävde eftertanke. T.o.m. då NEP var på sin höjdpunkt, låg huvuddelen av investeringskapitalet i händerna på staten. Även den mest moderate förespråkare för NEP-kompromissen måste fundera på nästa steg och alltså på vilken utvecklingsstrategi som borde följas. I väst diskuterades inte ens investeringskriterierna inom den ekonomiska teorin. Sådana ting innefattades i teorin om marknadsbalansen, och eftersom begreppen utveckling och tillväxt helt saknades i diskussionerna, lyste även tanken

på en avsiktlig politik beträffande investeringar helt med sin frånvaro, i synnerhet som huvudparten av kapitaltillgångarna och investeringsresurserna fanns inom den privata sektorn och alltså inte var föremål för offentlig politik – även om en sådan kunde tänkas. Därför kom sovjetiska teoretiker och praktiker att axla rollen som pionjärer. Vilka svagheter som än kan ha vidlådit deras tänkande och deras praktiska verksamhet, så måste man betona att de inte kunnat lära sig något matnyttigt från väst, där man inte började diskutera dessa frågor förrän 1945 eller t.o.m. så sent som 1955.

Eftersom det här inte är fråga om ekonomisk idéhistoria, skall dessa problem få en kortfattad behandling. Den intresserade läsaren hänvisas till de arbeten som uppräknas i litteraturlistan och vad teorin beträffar särskilt till J.M. Collette,⁴ på vars forskningar följande är baserat.

För det första var det fråga om jordbruk kontra industri och de därmed sammanhängande frågorna om utrikeshandel och jämförbara fördelar. Sovjetunionen var en ineffektiv högprisproducent av industrivaror i allmänhet och industriutrustning i synnerhet. Som framgick av saxkrisen var man relativt sett en lågprisproducent av jordbruksvaror. Av detta tycks följa att den korrekta politiken vore att investera i jordbruket för att öka utbudet på överskott, att vidga exporten och härigenom erhålla industrivaror – särskilt kapitalvaror – från utlandet. Sjanin var en särskilt stark anhängare av denna åsikt. På mycket kort sikt var detta naturligtvis den enda möjliga taktiken. I brist på nödvändig kapitalvaruindustri fanns inget annat alternativ än att köpa maskinell utrustning från utlandet i utbyte mot livsmedel och trä. Men, medan de radikala ”industrialiserarna” ville inrikta dessa uppköp mot en snabb uppbyggnad av en inhemsk tung industri i SSSR, föreställde sig Sjanin och hans vänner ett mer långsiktigt beroende av de utvecklade västländerna. Denna motsättning är nog så välkänd bland utvecklingsekonomer idag; jordbrukets roll är ofta ett debattämne.

För det andra förelåg en konflikt mellan kortsiktiga investeringskriterier och utvecklingsstrategi. Konflikten hängde samman med den viktiga arbetslöshetsfrågan och överskottet på den arbetskraft som enligt de flesta fanns tillgänglig i byarna. I inbördeskrigets spår följde en brist på de flesta varor och även en akut brist på kapital. Därför var det enligt många viktigt att utnyttja det knappa kapitalet på det fördelaktigaste sättet, vilket definierades som maximal sysselsättning och så hög produktion som möjligt för minsta möjliga kapitalutlägg. Denna politik, vars förespråkare var P. P. Maslov, ledde till följande praktiska rekommendationer:

(a) Kapitalsnåla, arbetskrävande investeringar var att föredra.

(b) Samtidigt skulle man också försöka välja sådana investeringar som gav hög eller snabb (c)avkastning, man insåg (tjugo år före W. Arthur Lewis) att överskottet på arbetskraft inte fullt motsvarades av lönenivån och de sociala förmåner som ingick i produktionskostnaden.

(c) Den tunga industrin krävde massiva investeringar, vilka inte gav utdelning förrän efter en lång tid. Därför måste man, av hänsyn till knappheten på kapital och produktionsexpansionen i en allmän bristsituation med arbetslöshetsproblem, ge prioritet åt lätt industri och åt jordbruk – alla skäl talade för detta.

Detta sätt att närma sig problemet tilltalar emellertid sällan utvecklingsplaneraren. Redan 1926 var Bernstein-Kogan medveten om ett dilemma eller en motsägelse. Så här sammanfattar Collette hans argumentering: ”Antingen bör vi spara på investeringsresurserna genom att uppehålla lägsta möjliga kapitalintensitet och på så vis döma sovjetekonomin till långvarig stagnation; eller också bör vi gå in för en intensiv förnyelse av den befintliga utrustningen, utveckla basindustrierna, installera en mäktig infrastruktur och avsevärt sänka investeringarnas avkastning.”⁵ Räntans roll i diskonteringssammanhang och räntan som prioriteringskriterium diskuterades ingående, men detta löste inte problemet. Den skicklige ekonomen

⁴ *Politique des investissements et calcul économique* (Cujas Paris 1964).

⁵ a.a. s. 33.

Bazarov hävdade – det var också 1926 – behovet av att uppdelar ekonomin i två delar – dels en prioritetsektor (t.ex. elektrifiering, transport) på vilken man inte strikt skulle tillämpa räntabilitetskriterier, dels den övriga ekonomin.

Utvecklingsstrategier

För utvecklingsteorierna – liksom för NEP – var 1926 förändringens år. Kanske berodde det på att återställandet av förkrigsekonomin bokstavligen fullbordades det året och att medvetenheten om en ny investeringspolitik var nödvändig. Även detta kom till uttryck i politiken: resolutionen för industrialisering stod högt upp på dagordningen. Självfallet sammanföll även ekonomernas åsikter med de politiska fraktionernas, direkt eller indirekt. Alltså passade argumenten för investering i jordbruk och konsumentvaruindustri in i Bucharins utformning av NEP. Lika uppenbart var det att de skulle vinna föga sympati hos vänsteroppositionens anhängare eller hos Stalin, när han tog ett steg åt vänster. Det är på grund av denna (ibland oönskade) förbindelse mellan de teoretiska argumenten och fraktionernas kamp som så många kunniga ekonomer, vilka gav uttryck åt sina nya idéer på tjugotalet, dog i fängelse på trettioalet.

All planering i betydelsen viljemässigt beslutsfattande som berörde resursernas disponering måste innebära en kompromiss mellan två principer, i sovjetiska diskussioner kända som den ”genetiska” och den ”teologiska”. Den första lägger tonvikten på den förhandenvarande situationen: marknadskrafterna, den relativa bristen på produktionsfaktorer, räntabilitet och lönsamhet. Den andra ger uttryck för en önskan att ändra ekonomins omfattning och proportioner, att få maximal tillväxt och att lägga tonvikten vid utvecklingsstrategi mer än vid anpassning till omständigheterna. Konflikten mellan de två attityderna både på det teoretiska och praktiskt politiska planet växte under senare hälften av årtiondet. Naturligtvis var ingen av de olika argumentens anhängare omedveten om behovet av någon sorts kompromiss mellan de motsatta principerna, fast den originelle och intelligente ekonomen och f.d. mensjeviken V. Groman faktiskt påstod att det fanns ett ”naturligt” förhållande mellan jordbruk och industri, vilket förblir (eller borde förbli) konstant genom tiderna. De flesta protagonisterna betonade att det var en avvägningsfråga. Visst var, som Bazarov påpekade, den plan som nonchalerade den förhandenvarande situationen dömd att misslyckas, och den plan som inte såg längre än till de omedelbara behoven var klart otillräcklig. Tonviktens förskjutning efter 1926 ledde till ett allt kraftigare understrykande av drastiska förändringar och när partipolitiken inriktade sig på en snabb industrialisering, hördes allt fler röster förespråka den tunga industrins prioritet, det tyngst vägande kriteriet skulle vara maximal tillväxt. Denna periods mest kände ekonom var Feldman, vars tillväxtmodell väsentligen presenterats för läsare av E. Domar.⁶ Det står klart att i det fall som syftet är snabbaste möjliga industrialisering, måste valet av investeringar i ett utvecklingsland bli baserat på helt andra principer än de som skulle åstadkomma minimal arbetslöshet eller sparsamhet med det knappa kapitalet på kort sikt. Som Collette framhållit, finner man liknande idéer i väst först efter 1955.

De som stödde en stark stegring av investeringarna gjorde det mesta möjliga av frasen ”avmattningskurva” (*zaturhayusjtjaja krivaja*). Detta var en prognos över reducerad tillväxttakt, sammanställd av en VSNCh-kommitté, redan nämnd här under sin förkortade namnform OSVOK. Dess slutsatser följde logiskt av den oundvikliga bromsning som skulle bli konsekvensen av återuppbyggnadsperiodens slut. Delvis antog man både en stegring av kapitalkostnaderna och en nedgång i investeringarna. Men tanken på en bromsning kunde inte godtas av de politiska ledarna; och den stod ju också i motsatsställning till den dynamik och optimism utan vilka de djupa partileden skulle förlora mycket av sin drivkraft och ryggrad. Den förkastades också med eftertryck. Det faktum att dessa borgerliga specialister var så ytterligt försiktiga i sina förutsägelser uppmuntrade Stalin och hans kolleger att längre fram

⁶ E. Domar: *Essays in the Theory of Economic Growth* (New York 1957) s. 223-261.

nonchalera ”moderata” råd.

Ett strategiskt beslut, på sin tid mycket omdiskuterat, berörde den så kallade Ural-Kuznetsk-axeln. Detta var ett väldigt projekt, som band samman Urals järnmalm med Kuznetsk-bäckenets utmärkta kolfyndigheter hundratals mil längre bort i det centrala Sibirien. Det var par excellence ett långtidsprojekt. Det skulle låsa en stor mängd kapital. Det kunde inte rättfärdigas med räntabilitetsberäkningar. Det kunde få långsiktiga verkningar utåt. Det kunde – och det gjorde det också – rädda den militära situationen i händelse av invasion från ”imperialistiska” makters sida. Dessa frågor diskuterades utförligt i åtskilliga verk i väster.⁷ (Ural-Kuznetsk-projektet började faktiskt förverkligas år 1930.)

Frågan om balanserad kontra obalanserad tillväxt diskuterades också i Ryssland vid denna tid, den är välkänd för de flesta ekonomer genom Hirschmans och Nurkses färskas arbete. Delvis omfattades den av den ”genetiska-teleologiska” debatten och delvis dök den upp som ett problem när det gällde att ge sig i kast med existerande eller på förhand anade flaskhalsar. Särskilt Bucharin förordade noggrann uppmärksamhet åt balansen och varnade för följderna om denna faktor nonchalerades, vilket efter 1928 tenderade att misstänkliggöra denna uppfattning, eftersom den sattes i samband med högerflygelns kätter. Detta var beklagligt eftersom det kom att påverka en annan sovjetisk nyskapelse: ”den balanserade statsbudgeten”. Med hjälp av data från 1923-24 skapade en grupp begåvade män, ledda av Popov och Groman, ”förfadern” till de senaste årens inkomst-utgiftstablåer. De kom fram med en ny idé och utan den kunde planhushållningen knappast ha inletts. Det var nödvändigt att spåra de olika ekonomiska sektorernas inbördes förbindelser, exempelvis att avslöja hur mycket bränsle det gick åt (eller skulle gå åt) för att producera en given kvantitet metall. Försöket var på många sätt ofullständigt, många nödvändiga data saknades. Men det var det första försöket i den vägen, om man undantar Quesnays *Tableau économique*, som sovjetisk ekonomisk litteratur ofta hänvisar till.

Tjugotalet var intellektuellt sett en spännande tid. Det förekom debatter inte bara mellan bolsjevikledare och intellektuella – bland vilka det fanns många värtalare och snillen – utan det framfördes även självständiga idéer av män som inte alls var bolsjevik. Gosplans och VSNCh:s experter utgjordes av många f.d. mensjevik, vilka senare skulle anklagas för konspirationer och sabotage. Män som Groman, Basarov och Ginzburg gjorde betydelsefulla inlägg i den politiska debatten. Även f.d. populist och f.d. socialistrevolutionärer var aktiva, såsom den berömde ekonomen Kondratjev samt jordbruksexperterna Tjajanov och Tjelintsev. Även icke socialister som Litosjenko och Kutler kunde göra sina röster hörda. Landet var en enpartistat, det fanns inga lagliga vägar att organisera oppositionen, men förhållandena liknade långt ifrån det monolitiska trettiotalets. Kommunisterna var då mycket svagt representerade bland planerarna. Således var år 1924 endast 49 av 527 tjänstemän inom Gosplan partimedlemmar och tjugotre av dessa var chaufförer, vaktmästare, kontorister etc.⁸

Den stora debatten, eller rättare sagt debatterna, utspelades så att säga på många olika plan. Där fanns den politiska maktkampen. Där fanns konflikten på politisk nivå mellan förespråkare för skilda politiska handlingslinjer beträffande bönderna, industrialiseringens takt eller ”socialism i ett enda land”. Det förekom diskussioner och förslag lades fram av experter på investeringskriterier och utvecklingsstrategi. Teori och praktik, expertutlåtanden och politik förde ett skiftande samspel. Således uttalade politiker – som inte tilläts uttrycka sina avvikande åsikter öppet på politisk väg – dessa åsikter i egenskap av experter (vilket knappast förvånar) precis som andra gjorde i egenskap av författare eller poeter. Politikerna använde experter och valde statistik som passade deras egna argument. Detta skulle till slut visa sig bli

⁷ F. Holzman: ”The Soviet Ural-Kuznetsk combine” i *Quarterly Journal of Economics* (augusti 1957) och *Le développement du bassin du Kouznetsk*, red. H. Chambre (Cahiers de L.I.S. E.A. Paris) nr 100

⁸ Z. K. Zvezdin i *Voprosy istorii KPSS*, nr 3 (1967) s. 55.

farligt för experterna. Således blev det till synes abstrakta argumentet om bondebefolkningens skiktning politisk dynamit, oundvikligen sammankopplat med frågan om kulakfaran och de mått och steg som måste vidtas för att bekämpa den. T.o.m. statistiken på saluförd spannmål blev en politisk fråga: Stalin fann det opportunt att med tvivelaktiga åtgärder sätta siffrorna för lågt. Därigenom kunde han rättfärdiga sin jordbrukspolitik.

6. Slutet på Nya Ekonomiska Politiken (NEP)

Politiska förändringar och deras orsaker

NEP nådde sin höjdpunkt 1925. Den privata sektorns absoluta tillväxt utanför jordbruksområdet avstannade 1926. Som redan påvisats i kapitel 4 hade dess relativa position börjat försämrats tidigare; men man kan säga att fram till detta datum antog man allmänt att privat företagsamhet hade en legitim uppgift i sovjetiskt liv. NEP:s nedgång kan inte exakt dateras, så mycket mindre som de officiella uttalandena i detta ämne var tvetydiga eller avsiktligt missvisande. Således förnekade Stalin 1929 indignerat ryktena om NEP:s avskaffande, och så sent som 1931 vid NEP:s tioårsjubileum förklarades den ännu vara i funktion. Femårsplanens optimala version, som antagits så sent som 1929, förutsåg en ökning av nationalinkomsten inom den privata sektorn med så mycket som 23,9 procent under de kommande fem åren.⁹ Ändå rasade redan offensiven mot NEP-männen utanför jordbruket sedan någon tid tillbaka, som vi ska få se, och offensiven mot de självägande bönderna skulle just sätta igång. Tabell 23 visar nedgången i laglig enskild företagsamhet.

Den privata sektorns andel av nationalinkomsten påstås ha minskat enligt vad som framgår av tabell 23.

Tabell 23: Utveckling av laglig enskild företagsamhet 1924-1931.

	Privat omsättning totalt (miljoner rubler)	Andel av all handel (procent)
1924-25	3300	42,5
1925-26	4963	42,3
1926-27	5063	36,9
1928	3406	22,5
1929	2273	13,5
1930	1043	5,6
1931	—	—

Källa: Malafejev: *Istorija tsenoobrazovanija v SSSR* (Moskva 1964) s. 134. Författaren påpekar den illegala och icke redovisade handelns stora volym under och efter 1929.

Som redan antytts, hade staten möjlighet att ta strupgrepp på de privata handels- och tillverkningssektorerna eftersom de beträffande råmaterialförsörjning och varor att sälja till stor del var beroende av den statliga industrin. Därför kunde ett enkelt administrativt beslut förändra hela situationen, utan att man alls behövde tillgripa lagliga eller skattemässiga åtgärder, som särskilt riktade sig mot NEP-männen. Inte förrän 1930 blev privat handel (de facto) ansedd som brott, ”spekulation”, och anställning av arbetskraft i privat vinstsyfte blev då också olagligt.¹⁰ Men skruven drogs åt långt dessförinnan. Det förelåg t.ex. en stadig höjning av tilläggsavgifterna för privata godstransporter per järnväg: ”Under 1926 hade tilläggsavgifterna för privata godstransporter stigit med 50 à 100 procent, och under de följande åren höjdes de med upp till 400 procent för en del varor.”¹¹ År 1926 presenterades också den första av en rad legala åtgärder som syftade till att göra den privata handeln mindre lönsam: således pålades NEP-männen genom en förordning av den 18 juni ”en temporär statlig skatt på extrema vinster”. Det var den första av många. Den 9 april samma år beslöt centralkommittéens plenum att antalet kvarnar i enskild ägo ”drastiskt skulle skäras ned”. Och hela tiden skärptes i partiets uttalanden tonen mot NEP-män och kulaker.

⁹ (Femårsplansdokumentet) *Pjatiletnii plan nar. choz, stroitelstva SSSR* (Moskva 1930), bd 2 s. 36.

¹⁰ Jag kan inte finna någon lag före 1932.

¹¹ Malafejev s. 133.

Tabell 24: Den privata sektorns andel av nationalinkomsten 1925-1932.

	1925-26	1926-27	1928	1929	1930	1931	1932
Socialiserad	45,9 %	48,7 %	52,7 %	61,0 %	72,2 %	81,5 %	90,7 %
Privat	54,1 %	51,1 %	47,3 %	39,0 %	27,8 %	18,5 %	9,3 %

Källor: 1925-26 och 1926-27, *Narodnoje chozjajstvo SSSR*, 1932, s. xivi-xivii, 1928-32, E. Kviring, *Problemi ekonomiki*, nr 10-12 (1931) s. 5.

Skatterna ökade för de välbärgade bönderna, som framgår av tabell 25.

Tabell 25: Skatteökning för bönder 1925-1927. (Rubler per år.)

	1925-26	1926-27
Fattigbönder	1,83	0,90
Mellanbönder	13,25	17,77
Kulaker	63,60	100,77

Källa: G. Marjachin, *Voprosy istorii*, nr 4, 1967, s. 27.

Ett tillägg till strafflagen, antaget 1926, ”var tänkt att ge fängelse i högst tre år med total eller partiell konfiskering av egendom för dem som befanns skyldiga till uppsåtliga (*zlostny*) pris-höjningar på varor genom inköp, hamstring eller underlåtande av saluföring på marknaden”.¹² Det är den berömda lagparagrafen 107, som Stalin skulle göra bruk av två år senare. Då den utfärdades var den i stort sett en död bokstav. Men det faktum att den överhuvudtaget antogs år 1926 är ett mått på den officiellt förändrade inställningen till privat handel i allmänhet.

Varför skedde denna politiska svängning? Återupptagandet av offensiven mot den privata sektorn fanns, enligt denna åsikt, latent i begreppet NEP från allra första början. Nu var staten starkare, bättre lämpad att driva handel och industri samt i position att lägga en grund till den real-kapitalutrustning som på lång sikt skulle revolutionera de sociala och produktiva förhållandena inom jordbruket. En sådan tolkning är inte helt felaktig. För ett stort antal parti-medlemmar var NEP en påtvungen kompromiss med den hatade fienden, som skulle anfallas så snart omständigheterna medgav – då med alla tänkbare medel – när partiet gav order därom. Att se saken på detta sätt innebär emellertid att man allvarligt underskattar den politiska förändring som började ta form under 1926. Den kulminerade mot slutet av tioårs-perioden med vad som närmast kan beskrivas som Sovjets stora språng framåt, vilket medförde att den enskilda företagsamhetens sista bastion raserades i den stora kollektiviseringskampanjen.

Orsakerna till denna politiska förändring var många och komplexa, och de påverkade varandra inbördes.

Först måste vi notera det nära sambandet mellan de ambitiösa investeringsprogrammen och NEP:s upphörande. Som vi redan uppmärksammat innebar 1925-26 slutet på den period som i stort kan kallas återuppbyggnadens och återhämtningens period. Visserligen låg metallindustrin fortfarande under 1913 års nivå, men några andra industrier, främst elkraft, kolbrytning och några grenar av den mekaniska industrin, hade redan överstigit denna nivå. Det väsentliga var att hädanefter skulle ytterligare ansträngningar att öka den industriella produktionen förorsaka en ökad påfrestning. I december 1925 efterlyste en av den fjortonde partikongressens resolutioner industrialisering och den socialistiska sektorns seger. Att koncentrera resurserna till statens händer tycktes oförenligt med NEP-männens verksamhet. Dessa konkurrerade om resurserna och avledde dem från prioriterade krav och gjorde sig faktiskt vinster på de brister som kunde uppkomma ur ett sådant investeringsprogram.

¹² G. Konjuchoy: *KPSS v borbe s chlebnymi zatrudneniyami v strane* (Moskva 1960).

Ett annat betydelsefullt inslag i situationen, som man sällan lade tillräckligt stor vikt vid i den tidens historieskrivning, var den prispolitik som regeringen genomförde. Vi har i kapitel 4 sett att svaret på "saxkrisen" (1923) blev att förmå de statliga trusterna att reducera både kostnader och priser. Denna politik vidhölls under de följande åren, trots att inkomsterna både på landsbygden och i städerna steg snabbare än produktionsvolymen (fast den senare steg snabbt). Ställd inför ett starkt marknadstryck för prisökning, höll regeringen envist fast vid sin prissänkingspolitik, och i avsikt att effektivt genomdriva denna, utsträcktes priskontrollen till allt större sektorer inom den statliga industrin, samt den statliga och kooperativa handeln. Som väl kunde förutses, gav detta raskt upphov till fenomenet "varuhunger". Detta ord återkommer ständigt i officiella och inofficiella uttalanden från 1926 och framåt. En skicklig ung ekonom, som fyrtio år senare skulle lämna stora bidrag till den sovjetiska nationalekonomins pånyttfödelse, beskrev situationen så här:

Produkterna söker inte längre köpare, köparna söker produkter ... Det står långa köer utanför somliga affärer. I privathandeln ligger priserna avsevärt högre än de statliga trusternas försäljningspriser, 100 till 200 procent högre för en del produkter. Inköpsbegränsningar införs: de mest efterfrågade varorna säljs i statliga och kooperativa affärer inte alls till dem som är villiga att köpa just dessa, utan till utvalda köparkategorier, till exempel medlemmar (i kooperativerna) eller medlemmar i fackföreningarna. I de stora städerna har varubristen tagit sig liknande akuta uttryck och situationen i byarna är ännu värre.

Detta berodde på prispolitiken. "Således uppstår varubrist endast i en situation när priserna upphört med sin funktion att väga tillgång emot efterfrågan, när de blir avtrubbade och inte reagerar på marknadskrafterna." Överskottet på köpkraft flyttade över till det område där priskontrollen inte var verksam och den privata handeln kom alltså att anta spekulationens karakteristika, eftersom det var lönsamt att inköpa statligt producerade varor för återförsäljning, varigenom man överförde resurserna till den privata sektorn. Ännu allvarigare var att detta hade en negativ effekt på böndernas köpkraft. Även om redueringen av de priser, som de statliga trusterna och den statliga handeln tog ut, ursprungligen var motiverad av en önskan att sluta prissaxens skänklar, dvs. förbättra böndernas handelsvillkor, blev effekten i praktiken den rakt motsatta. Eftersom de officiella priserna låg under de balanserade, kom de som bodde närmast fabrikerna först över varorna.

Städerna ligger närmare industrivarukällorna, byarna ligger längre bort. Därför tycks städerna erhålla en större andel av industrivarorna än de skulle ha gjort om priserna balanserats med hänsyn till tillgång och efterfrågan. Lågprispolitiken misslyckades visserligen med att sänka priserna i byarna, men åstadkom däremot sänkta priser i städerna på bekostnad av en höjning i byarna, och detta med en stor procentsats.

Den unge kritikern påpekade tålmodigt att denna politik var absurd och blev än mer absurd då de statliga investeringarna ökade, eftersom dessa skulle ge upphov till inkomster som ökade efterfrågan på varor och tjänster för konsumtion.¹³

Dessa råd beaktades inte. En rad dekret och deklamationer krävde ytterligare prisnedsättningar. Den 2 juli 1926 offentliggjorde STO (Rådet för arbetskraft och försvar) en förordning, vars titel var klart motsägelsefull: "Prisreducering på bristvaror tillverkade av den statliga industrin." Reduceringen skulle vara 10 procent och en ungefär lika stor reduktion beordrades den 16 februari 1927.

Genomförandet av en sådan politik stod i klar motsats till NEP:s utveckling och måste leda till en attack mot de privata köpmän som sålde fabriksstillverkade varor i byarna till priser som var dubbelt så höga som i de statliga och kooperativa butikerna; men i de senare kunde man ju inte få tag på varorna. Likaså kunde knappast de övriga vinster som gjordes, av ännu legala privata företagare och hantverkare, verka tilltalande för politiska och fiskala myndigheter.

¹³ V. Novozjilov: *Vestnik finansov* nr 2 1926.

För det tredje: en liknande blunder förstörde både jordbrukets produktion och leveranser. Böndernas villighet att sälja påverkades negativt redan av varuhungern. Regeringens försök att sänka uppköpspriserna blev ännu ett steg i negativ riktning. Staten försökte dra nytta av en rad ganska goda skördeår och gjorde ett försök att minska sina utlägg för inköp av jordbruksprodukter. Under jordbruksåret 1926-27 sjönk den allmänna prisnivån för leveranser till staten med 6 procent jämfört med föregående år. En sådan reduktion var inte berättigad med hänsyn till marknadssituationen. Men vad värre var, regeringen stirrade sig alltid blind på spannmålsens nyckelroll och skar ned priserna för just dessa grödor än mer drastiskt: med 20-25 procent. Resultatet blev, som man kunnat förutse, motvilja att sälja spannmålen till staten, vidare en tendens att koncentrera sig på andra grödor och på kreatur som inbringade bättre priser, samt en begynnande klyfta mellan de officiella statliga priserna och de som bönderna fick för sina produkter av de fortfarande legala NEP-männen. Följdverkningarna av detta under senare delen av årtiondet skall vi återkomma till.

Varför antogs denna prispolitik? En smula eftertanke visar klart att den strävade i en helt annan riktning än NEP:s principer och att en sådan prispolitik i fortsättningen faktiskt måste medföra förvirring och allvarliga konflikter, även i avsaknad av andra faktorer. Mycket kan otvivelaktigt förklaras med den kombination av halsstarrig blindhet och inbyggd motvilja mot marknadskrafterna som karakteriserade många bolsjeviker. Men halsstarrigheten hade delvis en politisk förklaring. Trotskij och hans vänner hade förespråkat en höjd sparande- och investeringsnivå och logiken i deras resonemang krävde något högre och inte lägre priser på fabricerade varor, eftersom staten på detta sätt skulle erhålla de statsinkomster som behövdes. Detta var i sig själv nog motivering för Stalin att inta en motsatt ståndpunkt, och otvivelaktigt såg han politiska fördelar i att sätta upp sin egen lågprispolitik i kontrast till den av oppositionen föreslagna prispolitiken. Påtryckningarna för en höjning av spannmålspriserna i sin tur kom särskilt från Bucharin och hans vänner inom den framtida "högeravvikelsen". Här hade Stalin återigen politiska skäl för sin halsstarrighet. Detta är inte ett löst antagande. Stalin anklagade upprepade gånger de olika oppositionsgrupperna för att de ville ha högre priser. Det partiplenum som hölls den 7-12 februari 1927 slog åter fast behovet av lägre priser över hela linjen, och betonade att "i prisproblemet är alla sovjetstatens grundläggande ekonomiska och politiska problem sammankopplade". Den politik, som antogs, var i grunden fientlig mot marknadskrafterna inom industri, handel och jordbruk. Antingen måste politiken modifieras eller marknaden och dess yttringar utplånas. NEP skulle bara kunna överleva om denna prispolitik ändrades. Den ändrades emellertid inte och NEP hade fått sin dödsdom. Först sedan "privatörerna" lidit ett avgörande nederlag, följde man en ny prispolitik, denna gång för att finansiera den statliga industrins spektakulära expansion. Men mer om detta senare.

Många, kanske rentav de flesta, partimedlemmarnas uppfattning av hela frågekomplexet med löner och priser kommer väl till uttryck i en skrift av en ledande tjänsteman inom Tsentrosojuz (den centrala konsumentkooperativa organisationen). För honom var just meningen med de kooperativa butikernas utbredning att bekämpa och så småningom mota bort den privata köpmannen. Han var väl medveten om det faktum, att den senare kunde begära mycket högre priser på grund av "varuhungern". Han drog emellertid den slutsatsen att man då "slet varornas massa från de elementära marknadskrafterna, ur den privata handelsspekulationens händer". Konsumentkooperativerna hjälpte till "att gräva försvarets skyttegravar kring den socialistiska industrin". Det var en fråga om "vem slår vem" (*kto kovo*), i striden för socialismen. Det faktum att kooperativerna tillhandahöll varor billigare än de privata köpmännen, dvs. att de sålde under tillgång-och-efterfrågan-priserna, skulle utnyttjas för att förmå bönderna att skriva kontrakt, som förpliktade dem att sälja sina produkter (till statligt fastställda priser) i utbyte mot förpliktelsen att de skulle förses med fabricerade varor (till statligt bestämda priser), till priser under marknadsnivån. "Vad hade det för betydelse om en spekulerande privatör betalade den ene eller andre bonden några rubler extra för en centner vete? När allt kom omkring jämnade ju det hela ut sig genom att den spekulerande banditen tog ut

överpriser för de varor som bönderna behövde.” Decenniets sista år medförde försök att ingå dessa slags kontrakt (*kontraktasija*), och skriftens författare hoppades att kontrakten skulle lägga grunden till relationerna mellan land och stad och växa till att bli ”en högre form för produktutbyte”.¹⁴ Det var tydligen föga troligt att liknande tankemönster kunde påverkas av ekonomernas argument för en marknadsbalans.

Industrialiseringen och de skisserade femårsplanerna

Dessa år var för Stalin den politiska triumfens år, och åtföljdes av en förändring av sovjetlivets atmosfär. Antingen det rörde sig om litteratur, filosofi, partiets interna arrangemang eller den ekonomiska sfären, blev riktlinjen strängt vidmakthållen konformitet, centraliserade maktbefogenheter och undertryckande av okontrollerade initiativ. NEP-männen föll alltså i viss utsträckning offer för en mer allmän tendens. Samma tendens ledde, liksom industrialiseringskampanjens logiska utveckling, till växande centralisering för statens eget planeringsmaskineri. Som redan noterats i kapitel 4 hade redan under NEP:s storhetstid röster höjts för effektiv planering ovanifrån. Det fanns en procedur varigenom trusternas industriella och finansiella planer (*promfinplany*) godkändes av VSNCh. I början hade detta endast obetydlig praktisk betydelse, men man var försedd med ett maskineri som kunde strama åt kontrollen. Redan år 1925 kan man i planeringsdokumenten finna sådana uttalanden som: ”Staten håller på att göra sig till industrins verkliga herre ... Industriplanen skall konstrueras inte nedifrån utan uppifrån.” (Jag har R. W. Davies att tacka för den referensen.) Priskontrollprocedurer existerade redan under NEP:s första dagar och de började användas för att bibehålla en låg nivå på vissa basråvaror, bränsle samt godstransporter. Subventioner krävdes ofta. Det uppstod alltså varuhunger även på produktionssidan. Detta ledde 1926-27 till en mer systematisk VSNCh-kontroll av somliga nyckelvaror, i synnerhet metaller. Det var bara logiskt att detta skulle resultera i en närmare integrering av Gosplans långsiktiga planer och VSNCh:s löpande ärenden. De administrativa kontrollerna tilltog gradvis och marknadskrafternas roll förlorade sin betydelse. Medan många av industrins näringsgrenar ännu var påtagligt självständiga i sin verksamhet, fram till slutet av tioårsperioden, blev den framtida styrda ekonomins konturer allt mer skönjbara och de akuta påfrestningarna och bristerna under de närmaste åren skulle leda till en mycket stramare och systematiskt centraliserad planhushållning. Centralkommiténs plenum i april 1926 betonade behovet av ökad kapitalbildning och talade även om ”att stärka planeringen och införa en förvaltning med disciplinerad planering för alla statliga organs verksamhet”. Den femtonde partikonferensen (26 oktober till 3 november 1926) uttalade sig för ”stärkandet av den socialistiska storindustrins ekonomiska hegemoni över landets ekonomi i sin helhet” och talade om det nödvändiga i en strävan att nå upp till och överträffa de mest avancerade kapitalistiska länderna ”inom en relativt minimal historisk tidsrymd”.

För att göra detta var det nödvändigt att fastställa en långsiktig plan. Låt oss alltså gå in på femårsplanen. Tidiga skisser till en sådan plan var allmänt diskuterade bland ekonomer vid tjugotalets mitt.

Förberedelsearbetet inför en långsiktig plan började på allvar 1927. Den 8 juni 1927 krävdes — i ett dekret från folkkommissariernas råd — upprättandet av ”en gemensam allunionell plan, vilken, då den var uttryck för Sovjetunionens ekonomiska enhet, skulle underlätta de ekonomiska regionernas maximala utveckling grundad på deras specialisering ... och deras maximala utnyttjande av sina resurser med inriktning på landets industrialisering”. Gosplans roll stärktes och delstatliga Gosplaner underställdes dess myndighet. Men industrins investeringar expanderade utan att invänta fastställandet av en långsiktig plan. Under det ekonomiska året 1926/27 ökade investeringarnas totala volym med 31,7 procent, investeringarna i

¹⁴ Yu. Novakovskij: *Potrebitelskaja kooperatsija na 13 godu oktjabrskoi revolutsii* (Tsentrosojuz Moskva 1929), s. 5-12.

nykonstruktioner mer än fördubblades.¹⁵ En ihållande metallbrist tvingade till kraftansträngningar för att utvidga produktionen av järn och stål och även av malmbrytningen. Den stora Dnjeprdammen påbörjades och likaså Turksib-järnvägen. Investeringsvolymen detta år skulle snart komma att överträffas. Detta medförde en påfrestning på ekonomin, eftersom tillgängliga resurser investerades inom fel områden, vilket bidrog till varuhungern.

Under tiden var landets ledande experter — både de som tillhörde bolsjevismens olika schatteringar och de som inte tillhörde något parti alls — i hårt arbete med att utforma en femårsplan. Allteftersom den teleologiska skolan fick övertaget utsattes Gosplans och VSNCh:s specialister för kontinuerlig press att anta ambitiösa tillväxtnormer. Denna press, revideringarna samt den i verklig mening kolossala uppgiftens natur förklarar varför en femårsplan, som skulle träda i funktion under oktober månad 1928, lades fram för godkännande först vid den sextonde partikonferensen i april 1929, när den redan hade börjat tillämpas. Det visade sig nödvändigt att utforma planen i två versioner: en initial och en optimal variant. Enligt vad som framgår av tabell 26 var den initiala varianten optimistisk nog. Den förkastades av den sextonde partikonferensen till förmån för den ambitiösare versionen. Vi ska få se att denna i sin tur ersattes av än mer fantastiska normer.

Planens utformning krävde en oerhörd massa detaljarbete, som inte hade någon tidigare motsvarighet. Visserligen hade det funnits ”kontrollsiffror” för tidigare år och en balans hade uppställts för nationalbudgeten, som nämndes i föregående kapitel. Emellertid krävde den enorma uppgiften med att fastställa en femårig utvecklingsplan för att omdana Rysslands ekonomiska struktur mycket mer information om interindustriella samband än den som fanns tillgänglig på den dåvarande informationens och teknikens stadium.

De detaljerade produktionsnormerna innehöll därför mycket som var byggt på osäker bas och i de samtida kommentarerna gjordes ingen hemlighet av detta. En av planens upphovsmän G. Grinko skrev i februari 1929 något som visade att många av de detaljberäkningar, som fanns tillgängliga vid denna tid, fortfarande baserade sig på femårsplanens första variant. Grinko själv behandlade den lägre varianten som ”så att säga ett garanterat minimum inom den optimala varianten”, vilken skulle uppnås om de gynnsamma antaganden, som ligger bakom den mer optimistiska versionen, skulle visa sig vara illa grundade.¹⁶

Den plan, som antogs, var milt sagt överoptimistisk. Det inträffar sällan mirakel i det ekonomiska livet och i avsaknad av gudomlig intervention är det svårt att föreställa sig hur man kunde förvänta samtidiga ökningar av investeringarna och konsumtionen, för att inte tala om industriproduktionen, jordbruket och arbetsproduktiviteten och dessutom med så överväldigande procenttal. Effektiviteten hos arbetskraft och ledning måste vara sådan att kostnader och priser kunde reduceras kraftigt under dessa fem år. Det är svårt att förstå hur någon kunde betrakta detta som realistiskt vid denna tid.¹⁷ Ändå ersattes den optimala varianten kort därefter med en ännu mer fantastisk rad normer. Men vi skall vänta med dem till nästa kapitel.

I sitt antagna skick överträffade femårsplanen vida den besegrade vänsteroppositionens krav beträffande investeringsskalan. År 1926 hade man indignerat avvisat Stalin-Bucharin-majoritetens planer som alltför blygsamma. De senares linje hade varit att Trotskij och hans vänner efterlyste ett tillväxttempo som vore oförenligt med den ekonomiska och politiska balansen (smytjkan). De kan ha haft alldeles rätt. Så mycket var då säkert som att det högre tempo som nu antogs var oförenligt med en fortsatt allians mellan Stalin och Bucharin. Den senare publicerade en förtäckt kritik mot överdrivna och obalanserade tillväxttakter i artikeln ”En ekonoms anmärkningar” (*Zametki ekonomista*) i *Pravda*, den 30 september 1928. Inte heller

¹⁵ *Ekonomitjeskaja zjizn SSSR* s. 188 (hädanefter *Ek.zj.*).

¹⁶ *Planovoje chozjajstvo* nr 2 s. 10 och följande.

¹⁷ Ändå hävdar Maurice Dobb i 1966 års utgåva av *Soviet Economic Development since 1917* att planen kunde varit genomförbar om inte både planen och situationen förändrats efter hand.

var ett liknande tempo förenligt med NEP och särskilt inte med situationen i byarna och inom jordbruket.

Tabell 26: Första femårsplanen.

Delposter	faktiskt 1927-28	1932-33 första version	(ökning i 1932-33 procent)	"optimal version"	(ökning i procent)
Sysselsatt arbetskraft (miljoner)	11,3	14,8	(30,2 %)	15,8	(38,9 %)
Investeringar (i allt) (1926-27 års priser miljarder rubler)	8,2	20,8	(151 %)	27,7	(228 %)
Nationalinkomst (miljarder rubler)	8,2	44,4	(82 %)	49,7	(103 %)
Industriproduktion (miljarder rubler)	18,3	38,1	(130 %)	43,2	(180 %)
härav:					
Realkapital (miljarder rubler)	6,0	15,5	(161 %)	18,1	(204 %)
konsumtionsvaror (miljarder rubler)	12,3	22,6	(83 %)	25,1	(103 %)
Jordbruksproduktion (miljarder rubler)	16,6	23,9	(44 %)	25,8	(55 %)
Konsumtion:					
Icke-jordbrukande (index)	100	152,0		171,4	
Jordbrukande befolkning (index)	100	151,6		167,4	
Industriella produktionsnormer					
Elektricitet (miljarder kWh)	5,05	17,0	(236 %)	22,0	(335 %)
Stenkol (miljoner ton)	35,4	68,0	(92 %)	75,0	(111 %)
Olja (miljoner ton)	11,7	19,0	(62 %)	22,0	(88 %)
Järnmalm (miljoner ton)	5,7	15,0	(163 %)	19,0	(223 %)
Tackjärn (miljoner ton)	3,3	8,0	(142 %)	10,0	(203 %)
Stål (miljoner ton)	4,0	8,3	(107 %)	10,4	(180 %)
Maskiner (miljoner rubler),	1822	?	—	4688	(157 %)
Superfosfater (miljoner ton)	0,15	2,6	(16,3 %)	3,4	(21,7 %)
Ylletyg (miljoner meter)	97	192	(98 %)	270	(178 %)

Källa: *Pjatiletnii plan* (3:e uppl., 1930) 1. 129 och följande. Maskinsiffrorna från "Uppfyllande av den första femårsplanen", s. 273.

De tunga statsutgifterna 1927 finansierades delvis genom upptagande av industrialiseringslån till relativt hög ränta (1 juni 1927 utgavs obligationer till ett värde av 200 miljoner rubler, inlösbara om tio år och med 12 procents ränta). Behovet av statsinkomster uppmuntrade även regimen att lägga tyngre skatter på NEP-männen och kulakerna. Emellertid genomdrevs politiken att ta ut relativt låga priser för den statliga industrins produkter. Inflationstrycket växte och därmed också gapet mellan officiella och fria priser för både industrins och jordbrukets produkter.

Antog Stalin en plan som han visste var omöjlig, som en politisk manöver? Antog Kujbysjev — ordförande i VSNCh — eller Strumilin — partiets ledande planerare — propagandaplaner? Det är svårt att säga. Planering som teknik var knappast född. Överoptimism, som bidrog till excesserna under perioden 1929-33, hade redan infekterat ledarna. Produktionskapacitet, mänsklig energi, följdverkningarna av en stor kampanj, entusiasmens effekter — allt detta överskattades. Man trodde "att den fästning inte fanns, som bolsjevikerna inte kunde inta". Rösterna som manade till försiktighet, som fäste uppmärksamheten vid svårigheterna och flaskhalsarna, antogs tillhöra f.d. mensjevikerna, SR-are eller borgerliga specialister. De senare

var diskrediterade och misstänkliggjorda som följd av en stor skenrättegång, den så kallade Sjachty-affären, som 1928 gav sig ut för att avslöja en grupp specialister såsom sabotörer och avfallningar i främmande maktens tjänst. Försiktighet och krav på balans var också högeroppositionens attribut; de fördömdes allt mer av Stalin från och med 1928. Experter, som gav ovälkomna råd, försköts; män med mer ”sympatiska” åsikter sattes i deras ställe. Kanske var många partiledare uppriktigt entusiastiska? Några kanske också såg fördelar i den mobiliserande kraften hos en plan, som skulle verka för maximala ansträngningar och till slut uppnå mer än en sund, solid och balanserad plan kunde göra.

Bondeproblemet igen: Kris för de statliga leveranserna

För att återvända till bönderna: det hade inte undgått Stalins uppmärksamhet att de ambitiösa investeringsplanerna för industrin och bondejordbrukets existerande struktur var oförenliga. I sitt tal inför den femtonde partikongressen (december 1927) berörde han den relativt långsamma utvecklingstakten inom jordbruket och lade fram välkända argument för att förklara denna eftersläpning:

Var finns då utvägen? Utvägen ligger i övergång från små och splittrade bondebruk till stora och förenade jordbruk på basis av samfällid brukning av jorden; den ligger i övergång till kollektiv brukning av jorden på basis av en ny och högre teknik. Utvägen ligger i att man så småningom men oavslutligt, inte medelst påtryckning utan genom föredöme och övertygande förenar småbruken och miniatyrjordbruken till stora jordbruk på basis av samfällid, kooperativ, kollektiv brukning av jorden ... Någon annan utväg finns inte.¹⁸

I den resolution som antogs av den femtonde partikongressen, finner man följande: ”För närvarande måste uppgiften att sammanslå och förvandla de små självägande böndernas jordinnehav till stora kollektiv bli partiets huvuduppgift i byarna.” Av redan klarlagda orsaker uppfattades detta ändå inte som någon omedelbart förestående revolution uppifrån. Den allmänna önskvärdheten av kollektivjordbruk var ingen omstridd fråga. Om det skulle ske på frivillighetens väg och genom exempel, så fanns ingen risk för att något särdeles drastiskt skulle hända inom den närmaste tiden.

Vad som ställde saken på sin spets var problemet med utbudet, särskilt de obligatoriska leveranserna. Varje år vakade ledande ängsligt över leveranserna — de ökade under höst och vinter — och undrade om de skulle räcka för att föda städerna, armén och kanske ge något över för export också. Särskilt ägnade man sin uppmärksamhet åt spannmål eftersom brödet var stöttepelaren i Ryssland och 80 procent av all odlad jord anslogs till spannmål.

Svårigheterna tornade upp sig efter 1926. Några orsaker har redan angetts. Dels var det ”varuhungern”. Så var det prisreduceringarna för de statliga leveranserna år 1926, vilka särskilt berörde spannmålen. Naturligtvis minskade detta utbudet. Bönderna försökte sälja sin spannmål till de privata köpmän som fanns kvar hellre än till statens agenturer; de höll på spannmålen i väntan på högre priser eller också födde de husdjuren med den. Som Stalin i efterhand påpekade, hade de välbeställda bönderna större möjlighet att handla effektivt än deras fattigare grannar hade; och de kunde dra nytta av varje chans till bättre villkor. Regeringen reagerade med åtgärder mot NEP-männen och genom att strömlinjeforma den statliga leveransapparaten — så att man undvek en situation där olika statliga agenturer bjöd över varandra. Man vidtog åtgärder mot kulakerna, som ställdes till ansvar för de brister som uppstod. Alltså instruerades centralkommittén av den femtonde partikongressen att utforma högre och progressiva skatteskalor för de förmögnare bönderna. Tonen i en del av uttalandena i kulakfrågan blev skarpare. Idén att utrota dem som klass var ännu inte född eller åtminstone ännu inte nämnd. De skulle emellertid stävjas, bestraffas och i stort sett inte uppmuntras. Denna politik uppmuntrade knappast de mer ambitiösa bönderna att öka sin produktion eller sina investeringar.

¹⁸ J. Stalin: *Works* (på engelska), bd 10 s. 312. [J. Stalin, *Centralkommitténs politiska verksamhetsberättelse på SUKP(b):s femtonde kongress*, s. 45]

Som vi sett uttalade sig den femtonde partikongressen för kollektivisering. Av de olika producentsammanslutningarna tycktes den lösast hopfogade, TOZ (vilket betyder Sammanslutning för jordens gemensamma brukning) vara den mest lovande. Inom dessa sammanslutningar behöll medlemmarna äganderätten till verktyg och redskap, de behöll största delen av sina kreatursbesättningar och kontrollen över sin jord. De utförde helt enkelt en del av lantbruket gemensamt. De mer avancerade former av producentkooperation som då existerade, var föga tilltalande för bönderna; det fastslogs t.ex. i dekretet av den 16 mars 1927 att TOZ skulle gynnas. År 1927 stod emellertid alla de skiftande typerna av kollektiv och kooperativ endast för en ringa del av bönderna och jordbruksproduktionen, ett fåtal ineffektiva statsjordbruk förändrade inte den allmänna bilden i nämnvärd grad.

Tabell 27: Kollektiva och statliga jordbruk år 1928. (Procenttal av sådd areal.)

Självägande bönder	97,3 %
Kollektivjordbruk	1,2 % (ungefär 0,7 % TOZ)
Statliga jordbruk	1,5 %

Källa: *Sotsialistitjeskoje stroitelstvo SSSR* (Moskva 1935) s. XXXIX.

Det ansågs axiomatiskt att bondeproblemet måste handläggas med försiktighet. Tvång var uteslutet. Hade inte Lenin, och före honom Engels, uttalat sig varnande om behovet av tålmod och bibehållande av frivillighetsprincipen? Fattigbönder kunde bli allierade, mellanbönderna borde bli vänner eller åtminstone neutrala, kulakerna kunde (och borde) hållas tillbaka och beskattas. Det fanns fortfarande inga skäl att tro att ett oväder skulle bryta ut över hela den samlade bondebefolkningen.

Men åskmoln tornade upp sig, och med anskaffningssvårigheterna 1927 kom den första blixten. Statens leveranser hade tydligen gått mer eller mindre som planerat fram till december det året. Sedan blev det rabalder. Det stod mer än tillräckligt klart att leveranserna skulle hamna långt under föregående års nivå, dvs. bli otillräckliga för städernas och arméns behov.

De trytande spannmålsleveransernas låga nivå framgår av det faktum att staten i januari 1928 inte lyckats köpa mer än 300 miljoner pud mot 428 miljoner vid samma tid föregående år. Den låga nivån var särskilt märkbar i Sibirien, Volga och Ural, där skörden varit tämligen god (otjänlig väderlek var orsak till svårigheter i norra Kaukasien).¹⁹ Effekten härav skapade inte bara akuta problem för städernas brödförsörjning utan hotade även tillgången på tekniska grödor. Således hotades bomullsarealen i Uzbekistan av spannmålsbristen där. Arkivinformatjonen visar en rad klagomål över detta från lokala partiorganisationer till centralkommittén.²⁰ Några av de bidragande orsakerna till den kritiska situationen har redan redovisats: det låga priset på spannmål, bristen på fabricerade varor och gapet mellan de officiella och de fria priserna. När de statliga uppköpspriserna var så låga, koncentrerade sig bönderna naturligtvis på andra slag av varor. I Uralområdet var t.ex. spannmålsförsäljningen till staten endast 63 procent av föregående års, medan köttförsäljningen ökade med 50 procent. Äggförsäljningen fördubblades, försäljningen av skinka fyrdubblades och elva gånger så mycket svinfett levererades jämfört med föregående år.²¹ Naturligtvis väntade bönderna på en höjning av de officiella spannmålspriserna, vilket tycktes vara en självfallen nödvändighet. Stalin och hans kolleger drog emellertid helt andra slutsatser.

Stalin nonchalerade Bucharins med fleras förslag att höja spannmålspriserna och beslöt i stället att gå till direkt attack, något som väckte minnena om krigskommunismens övergrepp. Det hade blivit en god skörd i Ural och västra Sibirien. Dit for Stalin med en trupp poliser och tjänstemän. Fria marknader stängdes, privata köpmän kastades ut, bönderna fick order att

¹⁹ Detaljerade siffror för regionerna står att finna i Konjuchov s. 64-65.

²⁰ Återgivet av Konjuchov s. 66. Även Smolenskarkiven ger vittnesbörd om detta.

²¹ a.a. s. 68.

leverera spannmål och bestraffades som brottslingar om de inte kunde göra detta. Stalin höll tal, vilka inte publicerades förrän tjugo år senare, där han fördömde släpphänta tjänstemän, krävde att de skulle beslagta kulakernas spannmål och befälde att de skulle åberopa en hittills outnyttjad paragraf i strafflagen (paragraf 107) mot ”spekulation” för att legalisera sina åtgärder. Han hånade ”de åklagande och dömande myndigheter som inte var beredda att ta ett sådant steg”. Han använde det grövsta språk mot de partifunktionärer som behövde tid på sig för att inse att en grundläggande attitydförändring väntades av dem:

Kan det vara så att ni är rädda att störa kulaknoblessens frid? Ni säger att tillämpningen av paragraf 107 skulle vara en nödåtgärd, att man inte skulle uppnå goda resultat utan bara försämra förhållandena på landsbygden. Antag att det var en nödåtgärd. Än sen då? ... Vad beträffar era åklagande och dömande ämbetsmän så borde de avsättas.²²

Samtidigt dirigerades knappa industrivaror till områdena med brödsädesöverskott.

Det spreds rykten att regeringen ”skall betala alla utländska skulder i säd och därför håller på att återinföra prodrazverstka och föra bort all spannmål”. I en redogörelse för detta och med hänvisning till samtida arkiv ger en sovjetisk skribent följande typiska exempel: ”I byn Pankrusjino spred kulakerna ryktet att all brödsäd samlades på lager i ett jättestort magasin i staden Kamensk, att bönderna skulle få en brödranson, att beväpnade avdelningar letade igenom byarna på jakt efter bröd och att de snart var att vänta.”²³ Samma källa återger talrika rapporter i pressen om en påstådd kulakopposition, fastän det verkar mer troligt att det endast rörde sig om en stark reaktion från böndernas sida på beslagtagandet av deras produkter.

Kulakerna satte igång en agitation i stor skala; de hävdade att sovjetmakten utarmade bönderna, inte tillät dem att förbättra sina inkomster och att NEP måste avskaffas. Kulaker, präster och f.d. vitgardister strävade att utnyttja vissa förvrängda fall av partilinjens politik i kredit- och skattefrågor för sin kontrarevolutionära propaganda ... I byn Troitskoje i Donområdet avslöjades en präst som gömde spannmål och på kyrkogården organiserat ett kulakmöte, där han redogjorde för ”de statliga spannmålsleveranserna och den internationella situationen”.²⁴

Denna källa medger också att det verkligen fanns skäl till agitation.

Ofta vidtogs åtgärder som inte bara drabbade kulakerna utan även mellanbönderna. Åtgärderna var: konfiskering av spannmålsöverskott (utan domstolsförfarande enligt paragraf 107), administrativa påtryckningar mot mellanbönderna, utnyttjande av vägspärravdelningar (dvs. man förhindrade med våld privata brödsädestransporter), tvångsutdelning av obligationsbevis som betalning för spannmål och som villkor för försäljning av de knappa fabriksvarorna till bönderna — och så vidare.²⁵

Godtyckliga konfiskeringar var en vanlig företeelse. Genom en snäv tolkning av paragraf 107 kunde myndigheterna välja att betrakta blotta innehavet av brödsädesförråd som illegal hamstring i avsikt att spekulera. På så vis kunde myndigheterna konfiskera utan betalning. Tidningarna fylldes med rapporter om illasinnade kulaker som hamstrade spannmål och av rapporter om bondemöten, där överlåtandet av spannmål till staten prisades, medan kulakerna fördömdes. Dessa rapporter fick säkert tas med en nypa salt. Samma källa, som redogjorde för böndernas betalning i obligationsbevis i stället för pengar och framställde detta som otillåtligt, redogör med gillande för ett påstått spontant beslut av bönder ”att vägra ta emot pengar och begära betalning i obligationer för överlåteten brödsäd under antagandet av följande resolution: Inte ett enda kilo åt den private spekulatören.”²⁶

Stalin koncentrerade sig på västra Sibirien och Ural, och andra erfarna partifunktionärer fullföljde leveranskampanjen i andra områden: Zjdanov i Volgaregionen, Kossior i Ukraina och

²² Stalin, bd 11 s. 5, 6. [”Grain Procurements and the Prospects for the Development of Agriculture”]

²³ Konjuchoy s. 72.

²⁴ a.a. s. 78.

²⁵ a.a. s. 128.

²⁶ a.a. s. 146-147.

Ural, Andrejev i norra Kaukasus etc. Chefs-koordinator för hela operationen sägs Mikojan ha varit.²⁷ Alla ovan nämnda var hängivna medlemmar i Stalinfraktionen.

Dessa godtyckliga förfaranden blev kända som — och Stalin beskrev dem själv så — den ”ural-sibiriska metoden”. Retrospektivt måste den betraktas som den stora vändpunkten i rysk historia. Den vände en gång för alla upp och ned på den ömtåliga psykologiska balansen, som relationerna mellan partiet och bönderna vilade på och det var också första gången som ett större politiskt avgörande genomdrevs av Stalin personligen, utan något beslut i centralkommittén eller politbyrån som förevändning.

Bucharin, Rykov och Tomskij i partiets politbyrå protesterade häftigt. Vid centralkommitténs plenum i april 1928 tycktes Stalin slå till reträtt och accepterade en resolution som fördömde övergreppen, återställde lagskyddet och lovade att ingenting liknande skulle upprepas. Men händelserna skulle komma att avslöja Stalins medgörlighet som en ren manöver. Tvångsleveranser upprepades i många områden under 1928-29. Stalin gjorde snabbt klart att den ural-sibiriska metoden skulle komma till användning närhelst det var nödvändigt. Ändå måste det ju ha varit uppenbart, att bönderna inte skulle öka utbudet på sina produkter, om staten ändå tog hand om dessa till det pris den behagade betala och fängslade var och en som gömde spannmål. Meningsmotsättningarna mellan ledarna doldes väl för allmänheten och för partimedlemmarna i stort. Först senare blev det känt att Bucharin, som sent omsider förstod vad hans forne allierade hade för sig, började tala om Djingis Khan, om ”militär-feodal utsugning” av bondebefolkningen, om ”tribut” (dan) som avkrävdes byarna. Det är i detta sammanhang, med dessa farhågor och känslor, som vi ska läsa hans vädjan om balanserad tillväxt (se s. 163). I den redan kvävande politiska atmosfären hade han ingen möjlighet att yppa sina verkliga farhågor offentligt. Dessa rörde främst konsekvenserna av den kommande sammanstötningen med bönderna.

Kollektivisering på dagordningen

Stalin och hans fraktion visade ännu inte några tecken på att ha bestämt sig för en genomgripande kollektiviserings-kampanj. Det finns faktiskt inga belägg för att ett sådant beslut alls hade fattats förrän hösten 1929 och den sovjetiska allmänheten hörde talas om det först den 7 november 1929. Enligt många hade Stalin en hemlig plan helt klar i väntan på ett lägligt tillfälle, något som verkar otroligt. Vad han önskade göra efter den ”ural-sibiriska” episoden i februari 1928 var tydligen att befria regimen från överdrivet beroende av bondebefolkningen. Denna åsikt hade han redan uttryckt under sin ural-sibiriska resa: ”För att få de statliga spannmålsleveranserna på en tillfredsställande bas krävs andra åtgärder ... Jag tänker närmast på bildandet av statliga och kollektiva jordbruk.”²⁸ En omedelbar följd av detta var beslutet i april 1928 att organisera en ”spannmålstrust” (zernotrest), som syftade till att skapa nya statliga jordbruk på över 14 miljoner hektar. Detta kunde emellertid inte ses som ett ytterligare steg mot kollektivisering, eftersom dessa jordbruk skulle komma till stånd på outnyttjad jord. Ingen mark skulle exproprieras och ingen skulle tvingas gå ifrån sitt jordbruk. Följaktligen innebar beslutet inte någon utmaning för Bucharin och hans vänner, utan kan t.o.m. ha godtagits av dem. Det visade sig bristfälligt och ogenomförbart.

Centralkommitténs plenum i juli 1928 dominerades fortfarande, om man ser till dess uttalanden, av behovet att lugna bönderna (eller hålla Bucharingruppen lugn). Visserligen talade resolutionen om ”böndernas frivilliga samgående i kollektiv med nya tekniker som grund” men ingen kunde ha något att invända mot detta, framförallt inte eftersom ny utrustning var ett huvudargument för ”skyndalångsamt”-skolan. Resolutionen erkände, att de låga brödsädespriserna bidrog till svårigheterna och man beslöt att höja dem. Resolutionen talade också om att ”ytterligare höja den ekonomiska nivån för små och medelstora självägande (bönder)”.

²⁷ a.a. s. 119.

²⁸ Stalin, bd 11 s. 7. Lägg märke till att detta inte publicerades förrän 1949.

Så *vid den tiden* verkade det som om man återvände till moderationen. Men här ställs historikern åter inför den svårigheten, att en del av de politiska nyckeluttalandena gjordes bakom lyckta dörrar. Om de togs med i en kronologisk redogörelse, skulle den chock och förvåning, som mötte de senare tillkännagivandena om politiska förändringar, framstå som obegripliga. Vid samma juliplenium erkände Stalin både behovet av tribut från bönderna, överbetalning av fabriksvaror och underbetalning för jordbruksprodukter. Detta följde på behovet att ”industrialisera landet med hjälp av *inhemsk kapitalbildning*”.²⁹ M.a.o. hade Preobrazjenskij (och Trotskij) haft rätt hela tiden. Men detta tal publicerades inte förrän 1949; när det framfördes var Trotskij i Alma Ata under husarrest och Preobrazjenskij hade deporterats. Om någon haft lust att påminna Stalin om ursprunget till hans idéer, så uteslöts detta från det senkomna referatet vid publiceringen.

I ett offentligt tal efter juliplenium intog Stalin en till synes moderat position: ”Vi behöver varken belackare eller lovprisare av ett självägande bondejordbruk.” Men på nytt ivrade han för en gradvis utveckling av kollektivt och statligt drivna jordbruk. Hans ton skärptes i den första offentliga attacken — den 10 oktober 1928 — mot ”högeravfällingar” (utan att tills vidare nämna några namn), och i centralkommitténs plenum under november 1928 fick man höra mera om hur jordbrukets ineffektivitet höll industrin tillbaka. Man fick också höra talas om uppmuntran till kollektiva och statliga jordbruk och åtgärder mot kulakerna. Under vintern tillämpades i tysthet den ural-sibiriska metoden, återigen på bönderna. Under täckmanteln av antikulkåtgärder drabbade metoden än en gång mellanbönderna hårt, eftersom den mesta spannmålen i alla fall kom från dem. Stalin gick energiskt till angrepp mot Bucharin under centralkommitténs plenum i april 1929, men det mesta av vad han sade förblev opublicerat.

Allmänhetens uppfattning av bondepolitiken blev ännu mer förvirrad av detta plenums resolution, där ordet ”tribut”, som godtagits av Stalin föregående år i ett opublicerat tal, nu betraktades som förtal och lögnaktiga beskyllningar riktade mot Stalin av Bucharin — som nu öppet attackerades. Det erkändes att bönderna betalade överpriser för några industrivaror, men detta skulle med det snaraste rättas till.

Den sextonde partikonferensen, som hölls samma månad, godkände, som vi sett, den optimala versionen av femårsplanen. Den innehöll även en jordbrukssektion. Det skulle bli en märkbar framryckning för kollektiviseringen, och vid planens slut hoppades man ha tjugosex miljoner hektar uppodlade av staten och allehanda kollektiv (inklusive TOZ); dessa skulle svara för mer än 15 procent av den totala jordbruksproduktionen. Det var inte alls klart med vilka medel denna expansion inom jordbrukets kollektivisering skulle komma till stånd. Men fick man fem år på sig och om man försågs med nödiga resurser, var det inte ett orealistiskt perspektiv. Att bönderna under åren 1921-27 inte tagit ett enda steg i riktning mot någon typ av kollektivt jordbruk kunde skyllas på bristande uppmuntran — ja, faktiskt på likgiltighet inför de få kollektiv som fanns. Om ett sådant program kom att genomföras, skulle fortfarande de flesta bönder befinna sig inom den privata sektorn; de skulle svara för huvudparten av produktionen av det som odlades samt äga huvudparten av kreatursbeståndet.

Beslutet att gå till angrepp

När nu Bucharin äntligen öppet utpekades som högeravfälling (han utstöttes inte ur politbyrån förrän i november 1929), så måste Stalin ha känt sig fri att sätta igång den kampanj som mognade i hans tankar. Men inte med ett ord, inte med en gest lät han någon ana — varken parti, folk eller bönder — det stora genombrottet, den ”revolution uppifrån”, som skulle skaka Ryssland i dess grundvalar. Så sent som 27 juni 1929 antogs faktiskt, i en förordning om jordbrukets marknadskooperation, att den privata sektorn fortfarande skulle dominera jordbruket under obestämd tid, och vi skall se, att först när kampanjen hade inletts, gjordes ett tillägg till planen, för att uppnå förtida 15 procents kollektivisering år 1933.

²⁹ a.a. bd 11 s. 166.

Det finns inga dokument som kan berätta exakt när Stalin bestämde sig. Under 1929 började investeringsprogrammets påfrestningar bli kännbara inom ekonomins alla sektorer. Ransoner-
ring för konsumenter i städerna infördes stegvis under 1928 och den blev allmän under 1929 –
kanske det första och enda belagda exempel som finns på ransonerings *införande* under
fredstid. Varuhungern tilltog. Gapet mellan fria och officiella priser vidgades, vilket
illustreras av tabell 28.

Tabell 28: Privata och officiella priser 1926-1929. Index 1913=100.

	Livsmedel		Fabriksvaror	
	Privat	Officiellt	Privat	Officiellt
1926 (december)	198	181	251	208
1927 (december)	222	175	240	188
1928 (december)	293	184	253	190
1929 (juni)	450	200	279	192

Källa: Malafejev, *Istorija tsenoobrazovanija SSSR* (Moskva 1964) s. 384, 385.

När man kommit fram till 1930 ökade skillnaderna i snabb takt.

Röster från höger yrkade på en bromsning, på högre lantbrukspriser och modifiering av hela investeringsprogrammet. Rykov föreslog en ”tvåårsplan”, med tonvikt på jordbruket. Priset för spannmålsleveranser till staten höjdes faktiskt — mycket för sent — år 1929 med 14-19 procent,³⁰ men marknadssituationen var sådan att privata uppköpare det året betalade priser som steg mer än 100 procent. I Ukraina betalade t.ex. de privata uppköparna priser som låg 170 procent över de statliga leveranspriserna.³¹ Det fanns emellertid ett flertal argument som talade för en fortsatt genomgripande kampanj. Redan vid första anblicken måste det ha verkat omöjligt att fortsätta med en kombination av privat jordbruk och periodiskt tvång. För det andra ville Stalinfraktionen bevisa att högern tagit fel och kunde nu ta upp vänsteroppositionens fallna mantel, då den besegrats och dess ledare Trotskij landsförvisats. För det tredje hade många partiaktivister hela tiden avskytt NEP och var villiga att satsa all sin energi och entusiasm på nya uppgifter för ”socialismens uppbyggnad”. *Pravda* beskrev hur delegaterna på sovjeternas femte kongress, som godkände femårsplanen i maj 1929, försjönk i betraktande av en jättelik karta som visade de olika uppbyggnadsprojekten. ”Framför våra ögon såg vi landet så som det skall se ut om fem år. En livgivande framtidsvy! Som om en magisk hand dragit undan ridån som döljer framtiden. Kongressens entusiasm tog sig uttryck i ett kraftfullt framförande av Internationalen.”³² Säkerligen fanns det några cyniker närvarande, men ändå måste entusiasmen varit äkta. Naturligtvis kan majoriteten av det vanliga folket ha känt helt annorlunda. Men det ansågs helt ovidkommande i sammanhanget i ett land, där nästan 80 procent av allmänheten bestod av bönder, av vilka de flesta inte alls kunde förväntas uppleva dynamiken i en socialistisk omdaning och som — även om de inte var regimens farliga fiender — i alla händelser inte visste vad som var bäst för dem själva. Uppoffringar? Jovisst, men många unga kommunister fann stor tillfredsställelse i att leva ett hårt liv i tält och baracker, medan de byggde stora fabriker som skulle förändra Ryssland och ge kommande generationer en lycklig framtid. Stalin själv var ingen romantiker, men han insåg fördelarna av att underblåsa sådana känslor.

Beslutet fattades alltså: man skulle ytterligare forcera tempot i industriuppbyggnaden och sätta igång kampanjen för kollektiviserandet av bondebefolkningen; detta betydde majoriteten av bondebefolkningen — inte 15 procent — och omedelbart — man skulle inte vänta till 1933. Relevanta data tas upp i nästa kapitel.

³⁰ Den lägre siffran ges i femårsplansdokumentet, bd 2 s. 30.

³¹ Malafejev, s. 119.

³² *Pravda* 25 maj 1929.

Vad berodde då ”det stora genombrottet” på? Varför denna revolution uppifrån? Varför kollektiviseringen? Det har ödslats mycket energi på att diskutera dessa frågor. Några av svaren har antytts på de föregående sidorna. För att rekapitulera: följande frågor är av uppenbar betydelse:

- (1) Det fanns en önskan hos många partimedlemmar, och främst Stalin själv, att eliminera en självvägande bondeklass, vilken — som Lenin hade sagt att Stalin upprepade ”ständigt och oavbrutet ur sin mitt alstrar och ovillkorligen måste alstra kapitalister”.³³ Visst hade Lenin manat till försiktighet, övertalning och förklaring. Visst var de brutala metoderna, som skildras i nästa kapitel, helt oförenliga med doktrin och ideologi — ett faktum som förklarar det hemlighetsmakeri och de rena lögner som var karakteristiska för hela operationen. Men hur skulle det bli om en uppslutning kring frivillighetsprincipen för alltid skulle betyda det självvägande jordbrukets dominans?
 - (2) Problemet med industriutvecklingen; den tunga industrins prioritering, och de därmed sammankopplade frågorna kapitalbildning och jordbruksöverskott. Stalin förnekade inte att det fanns en alternativ väg, nämligen ”att skapa jordbruk i stor skala genom att inplantera kapitalism i jordbruket”. Detta förkastade han liksom han förkastade kulakerna.³⁴ Han hade på det viset inte många valmöjligheter kvar. (När allt kom omkring var även kulakerna mycket blygsamma lantbrukare, enligt västlig måttstock.)
 - (3) Prispolitiken inom industri och jordbruk, som utvecklades 1926 och envist fortsattes och som *i sig själv* skulle raserat NEP, också om inga andra komplikationer uppstått.
 - (4) Den politiska atmosfären, fördomarna mot marknader och NEP-män i allmänhet, Stalins och monolitismens framträdande, ”språnget-framåt”-psykologin. Frukten för inhemska klassfiender och för en fientlig omgivning påverkade både regimens socialpolitik och prioriteringen av den tunga industrin, som ju var grundläggande för den militära kapaciteten.
- Åratal senare beskrev en mensjevnik Stalins metoder som ”ursprunglig socialistisk kapitalbildning med Timurlenks metoder”. Han tillade: ”Den finansiella basen för den första femårsplanen var mycket vacklande, tills Stalin fann att den låg i skattepålagor på bönderna ... Det verkade som om det hela skulle gå åt skogen ...”³⁵
- Allt detta rättfärdigar på intet vis det som verkligen inträffade. Det som inträffade var inte en olyckshändelse eller följden av privata nycker. Att förstå är inte att förlåta. Det är bara bättre än det andra alternativet — att inte förstå.

³³ Stalin bd 12 s. 43. [Om högeravvikelsen i Sovjetunionens Kommunistiska Parti (bolsjevikerna), i *Leninismens problem*, s 360. Finns även på MIA]

³⁴ a.a. s. 152.

³⁵ N. Valentinov: *Sotsialistitjeskii Vestnik* (New York april 1961).

7. Det sovjetiska stora språnget framåt: I. Kollektiviseringen

Plötsligt och utan förvarning

Händelserna 1929-34 utgör ett av historiens stora dramer. De kräver mycket mer utrymme än vad som kan beredas här och en skicklig skribent. De behöver också en sundare bas av pålitliga data än den som är tillgänglig för närvarande, både för östliga och västliga historiker. I denna period har skiljelinjerna mellan propaganda och rapporterade fakta en tendens att suddas ut och statistiken blir alltför ofta till partipublicitetens fördel. Officiella uttalanden och deklarationer från ledarna kan inte längre vägas mot samtida kritikers motargument, eftersom kritiken blivit tystad eller begränsad till smärre lokala detaljer. Hela tonen i det intellektuella livet genomgick en drastisk förändring. Den som är kunnig på Ryssland, kan själv iakttä förändringen bara genom att läsa artiklar i de lärda samhällsekonomiska tidskrifter, som publicerades 1928, och jämföra dem med vad som publicerades under låt oss säga 1932. Mellan dessa tidpunkter var inte bara seriös kritik omöjlig, utan artiklarna blev också i stigande grad platsen för gälla påståenden om lysande framgångar och avslöjanden av verkliga eller påstådda avfällingar, t.ex. främmande makters agenter. Därför måste historikern så att säga lägga in en annan växel och nyttja sitt källmaterial på annat vis när han kommer in på trettioåret. Han har endast starkt begränsad hjälp av sovjetiskt arkivmaterial. Visserligen är det sant att det publicerats mer efter 1956, men än så länge mycket selektivt. För övrigt påverkade den rådande atmosfären både kvalitet och innehåll t.o.m. i konfidentiella rapporter.

De dramatiska skeenden som jag nu tänker skildra, berörde bokstavligen varenda aspekt av sovjetiskt liv, och att behandla dem kronologiskt skulle vara mer förvirrande än att ge sig i kast med varje sektor för sig. Jag börjar med kollektiviseringen och dess följder och går därifrån vidare till industri, byggnadsverksamhet, transport, finans och handel och nyorganisation av planhushållningen.

Den 1 juni 1929 var det totala antalet bönder, som var medlemmar i olika sorters kollektiv, knappt en miljon, och av dessa fanns 60 procent inom producentkooperativ av typen TOZ (lösliga). Den 1 oktober hade antalet stigit till 1,9 miljoner (62 procent TOZ).¹ Det var denna ökning som gav Stalin grund för uttalandet i den berömda artikeln den 7 november 1929, att "mellanbönderna nu går in i kollektiven" och att det stora genombrottet var på väg. Att dessa siffror åtminstone delvis berodde på otillbörliga påtryckningar erkänns idag av sovjetiska historiker, vilka numera också förnekar att bönderna höll på att "bli kollektiva" en masse.² Det tycks som om Stalin och hans vänner i tysthet och hemlighet uppmanade lokala funktionärer i ett fåtal utvalda områden att försöka sig på masskollektivisering med alla till buds stående medel. När resultatet visade att en seger var möjlig, beslöt Stalin, med Molotov och Kaganovitj som närmaste medarbetare i denna fråga, att igångsätta kollektiviseringskampanjen; i detta syfte utnyttjades de aktivister, som redan mobiliserats för spannmålsanskaffning och som använt den beprövade "ural-sibiriska metoden". Detta är åtminstone M. Lewins förnuftiga slutsats i hans berömvärda studie över dessa händelser. Läsaren kan lugnt hänvisas till hans bok för fler detaljer.

Utan tvivel underlättades denna offensiv av högeroppositionens slutliga nederlag. Detta understryks alldeles särskilt av Mosjkov, en av Sovjets kunnigaste nutida analytiker av den perioden: "Fördömandet av högermännen gjorde det möjligt för centralkommittén att mer konsekvent genomföra den offensiva linjen mot kulakerna ..." Inte bara anti-kulakpolitiken berördes. Mosjkov hänvisar också till centralkommitténs instruktioner åt partiorganen i de

¹ N. Ivnitskij: *Voprosy istorii KPSS* nr 4 (1962) s. 56.

² Se t.ex. M. Vyltsan m.fl.: *Voprosy istorii* nr 3 (1965) s. 5.

utvalda spannmålsregionerna, vilka utfärdades i augusti 1929 och uppmanade dem att uppnå hög kollektiviseringsprocent redan samma år. ”I partikretsar blev den åsikten allt fastare att spannmålsproduktionens problem kunde lösas endast genom kollektivisering.” Mosjkov lägger en påtaglig vikt vid ”det nya leveranssystemets” effekt på bönderna, detta genomdrevs enligt hans förmenande genom förordningarna av den 28 juni 1929 (RSFSR) och av den 3 juli 1929 (Ukraina). De har som regel inte betraktats som viktiga av andra forskare men Mosjkov ser dem som den verkliga signalen till avskaffandet av NEP i byarna.³

Det finns flera belägg för detta antagande. Fram till detta datum var tvångsmässig spannmålsanskaffning, som inletts tidigt 1928, officiellt avsedd som en nödåtgärd. Men det förutsågs i dessa förordningar, att leveransplaner uppställdes av regeringen för vissa områden, och de gav myndigheterna befogenhet att bötfälla (och i några fall fängsla) motsträviga hushåll, som inte fullgjorde leverans av den kvantitet som fastställts i leveransplanen och att, om så behövdes, sälja deras egendom. Denna befogenhet skulle visserligen utövas av lokala sovjet, vilka måste kalla till allmänt möte. Nu fick dock hela byar leveranskvota och uppmuntrades att lägga den maximala bördan på kulaker eller andra förmögna element. Men alla var på obestämmd tid dömda att överlämna spannmålsöverskott till staten mot låg ersättning. Mosjkov gör mycket korrekt ytterligare två kommentarer. För det första tjänade denna förordning — som den tillämpades av regeringen — såsom den juridiska grunden för ”avkulakiseringens” första våg, vilken, väl att märka, hade inletts redan under senare hälften av 1929 utan någon som helst deklaration eller förordning av denna speciella innebörd. Det vill säga i de utvalda spannmålsodlande områdena blev kulakerna avsiktligt övertaxerade för spannmålsleveranser, och blev sedan exproprierade när de underlät att rätta sig härefter. För det andra — och det var än mer väsentligt — måste med nödvändighet ytterligare stora förändringar följa, då ”erfarenheten från inbördeskriget visade, att den (påtvungade) planerade leveransen till staten, till priser som var ogynnsamma för bönderna ledde till reducerad produktion av spannmål, ner till husbehovsnivå”.⁴ M.a.o. måste bonden i allmänhet (inte bara kulaken) ovillkorligen komma att minska sådden, så snart NEP:s fundamentala bas omvandlades till ett slags *prodrazverstka*. Men denna anskaffningsmetod var framgångsrik, åtminstone på kort sikt. Uppdelningen av anskaffningsplanen i regioner och mobiliseringen av partitjänstemän ledde till 49 procents ökning av de statliga leveranserna jämfört med föregående år. Detta kan mycket väl ha ökat Stalins tilltro till de politiska påtryckningarnas effektivitet i allmänhet och alltså ”gick anskaffningen hand i hand med den grundliga kollektiviseringen av hela regioner ... och var mycket nära förbunden med den”.⁵ Det finns mycket som talar för en sådan tolkning av händelserna.

Hur som helst, efter Stalins artikel om ”Det stora genombrottets år”, publicerad den 7 november 1929, hölls ett centralkommittéplenum den 10-17 november. Detta avgjorde att det existerade ”en rörelse bland den breda massan av fattig- och mellanbönder för kollektiva former av jordbruk”, vilken beskrevs som ”spontan” (*stichiinaja*). Med hänsyn till att ingen sådan spontan rörelse var naturlig, medan hela kampanjen drevs på antagandet att den fanns, och även med hänsyn till att det inte tidigare kommit någon förfrågan eller varning, var de händelser som följde både förvirrade och framför allt illa förberedda. Det finns inte minsta belägg för att någon kommitté inom partiet eller förvaltningen varit sysselsatt med att överväga bästa sättet att förändra livet för flertalet människor i detta vidsträckta land. Eftersom det faktiskt kom beslut på att det lösliga TOZ inte var ”kollektivt” nog och att ”artel” med mer avancerad grad av kollektivism var att föredra, är det i sanning märkligt att man först i december gjorde något för att precisera vilken sorts artel som åsyftades, ty det fanns många varianter: några betalade medlemmarna ”efter ätare” (po edokam, dvs. i förhållande till

³ Mosjkov s. 56, 59, 63-66.

⁴ a.a. s. 65.

⁵ a.a. s. 69.

munnar att mätta), några i ungefärlig proportion till utfört arbete och några i överensstämmelse med den jord och de redskap som de bidrog med; på några jordbruk var en god del av kreatursbesättningen kollektiviserad, på andra inte. Partiets kadrar var faktiskt inte på det klara med om inte den fullt utbildade kommunen, med total kollektivisering, föresvävade ledarna. Vi ska få se att denna förvirring fick en avgörande inverkan på händelserna.

En sovjetisk skribent i detta ämne påpekade:

Övergreppen ... hade delvis sin grund i att det inte fanns någon entydig tolkning av den grundliga kollektiviseringens metodiska natur och former, inte heller av de kriterier som fanns för dess fullbordande ... Många tjänstemän tolkade den ... som alla strävsamma bönders omedelbara inlemmande i kolchoser ... Stalin och hans närmaste medarbetare ansåg det inte väsentligt att diskutera partiets nya politik beträffande byarna inför ett brett partiforum, t.ex. en kongress eller en konferens.

Om en ordentlig diskussion hade ägt rum skulle många misstag ha undvikits, hävdade en annan skribent.⁶

Ett allunionellt kollektivjordbrukscentrum (Kolchoztsentr) bildades, liksom ett allunionellt ”Narkomzem” (folkkommissariat för jordbruk) under Jakovlev. Samme Jakovlev var ordförande i en speciell politbyråkommission tillsatt den 8 december 1929 – en månad *efter* det att Stalin tillkännagivit det stora genombrottet — för att diskutera hur kollektiviseringen skulle genomföras. Denna förgrenade sig i ett stort antal utskott, bl.a. ett för tempo, ett annat för kollektivens organisatoriska struktur, ytterligare ett för kulakerna etc. Den 16-17 december sammanträdde de för att framlägga olika förslag. Den 22 december presenterade de sina förslag för politbyrån och dessa låg sedan till grund för en förordning som antogs den 5 januari 1930. Det kan vara korrekt att anta, att man inte haft tid att överväga de mycket invecklade frågorna i detta sammanhang. Utan att invänta någon rapport, höll order redan på att gå ut till lokalavdelningarna, vilka manades till ögonblicklig aktion. Således löd ett telegram från Kolchoztsentr den 10 december 1929:

Till alla lokala organisationer i områdena för total kollektivisering: att uppnå 100 procents kollektivisering av arbetsdjur och kor, 80 procent av svin, 60 procent av får och fjäderfä; dessutom bör 25 procent av kollektiven vara kommuner.⁷

Under tiden föreslog kommissionen följande tidsschema ”för total (splosnaja) kollektivisering”: nedre Volga klart hösten 1930, centrala svartajordsområdet och de ukrainska stäpperna klart hösten 1931, ”Ukraina på vänstra stranden” klart våren 1932, norra delen och Sibirien klart 1933.

Enligt bevis, som publicerades 1965⁸ tryckte Stalin och Molotov på för ett snabbare tempo. Däremot fanns de — som likt Andrejev (partisekreterare för norra Kaukasus) och Sjlichter (Ukrainas jordbrukskommissarie) — talade för långsamhet. De röstades ner. Samma källa, som hade tillgång till arkiv och som återoppar dessa, berättar att den olycksalige Jakovlevs utkast innehöll ett villkor: kollektiviseringen skulle äga rum ”med behållande av den enskilde bondens äganderätt till mindre verktyg, en viss kreatursbesättning, mjölkkor etc., vilka tjänar bondefamiljens behov”, och även ”att varje steg mot kommuner måste tas med försiktighet och genom övertalning”. Båda dessa begränsningar av godtyckliga övergrepp ströks egenhändigt av Stalin. Det var alltså tack vare Stalin som förordningen av den 5 januari 1930 inte innehöll något som för de illa förberedda och förvirrade lokala kadrerna antydde att de inte skulle sätta igång med att kollektivisera all bondeegendom ända ner till kycklingar, kaniner, hackor och spann. För att göra deras förvirring än värre och garantera de vildaste överdrifter förklarade partiets chef för agitations- och propagandadepartementet, G. Kaminskij, i januari

⁶ M. Bogdenko i *Istoritjeskie Zapiski* nr 76 s. 20 och S. Trapeznikov: *Istoritjeskii opyt KPSS...* (Moskva 1959) s. 175.

⁷ Detta helt från Ivnitskij s. 61-65. (Publicerat först trettio år senare.)

⁸ Vyltsan m.fl. s. 6.

1930: ”Om ni begår övergrepp i något fall och arresteras, så kom ihåg att ni arresterats för era revolutionära gärningar.”⁹ Stalin och Molotov manade till största skyndsamhet. De lokala kadrerna tycks ha uppfattat sin uppgift som — full fart framåt. Det är knappast förvånande att ”en oberättigat uppdriven hastighet” förekom. Jakovlev varnade förgäves: undvik ”administrativ entusiasm, oöverlagda åtgärder, överdriven brådska”. Partikadrerna skulle gå i spetsen för ”den spontana tillväxten” (vozglavljat stichiinyi rost) av kollektiviseringen.¹⁰ Han — liksom de som mottog hans varning — var offer för myt och lögn. Hur kunde de gå i spetsen för en spontan rörelse? Hur skulle de frivilligt kunna uppnå vad de med egna ögon uppfattade som en tvångsoperation? En sovjetforskare fann en rapport i arkiven, som deklarerade följande: ”Övergreppen kan i stor utsträckning förklaras ur detta att de regionala organisationerna i fruktan för högeravvikelse föredrog att överdriva i stället för att underdriva (predpotjli peregnut tjem nedgonut)”. Sålunda rapporterar Kalinin att kollektivisering av alla kreatur inte utfördes av tjänstemännen ”av deras egen fria vilja, men på grund av att de var rädda för att anklagas för högeravvikelse”.¹¹

Lokala tjänstemän tillkännagav: ”Den som inte går in i en kolchos är sovjetstatens fiende.” De måste ”antingen uppnå 100 procent (splosjnaja) inom två dagar eller lämna tillbaka medlemskortet”. Anfallet rullade igång trots bristande förberedelser, utan hänsyn till lokala förhållanden och opinion. Den enda grunden var den stora kampanjen. Det fanns en förklaring till invändningen mot att ”ta det med ro”: bönderna som visste vad de hade att vänta kunde reagera med att skära ner produktionen och kanske förstöra redskap och kreatur. Det var alltså bäst att få det hela överståndet i tid, före vårsådden.

Likvideringen av kulakerna som klass

Men om hela regioner skulle kollektiviseras till 100 procent, vad skulle man då ta sig till med kulakerna? Under senare hälften av 1929 pågick en debatt kring frågan. Då stod det inte alls klart vad för slags kollektiviseringskampanj som skulle komma, men tanken hade redan framkastats att kulakerna kunde vräkas eller exproprieras. Majoriteten var emot så drastiska lösningar. I juni 1929 satte *Pravda* som rubrik på en artikel: ”Inte terror och inte avkulakisering — men en socialistisk offensiv i linje med NEP.” Andra såg i kulakerna¹² en allvarlig fara för sovjetmakten. Debatten upphörde när Stalin i sitt uttalande till de ”agrara marxisterna” mot slutet av december 1929 hävdade och rättfärdigade principen om ”att *likvidera kulakerna som klass*”. De tilläts inte gå med i kollektiven, eftersom man trodde att de skulle dominera dem inifrån, liksom de under tjugotalet dominerat många byförsamlingar (schod).

Stalins rättfärdigande av dessa drastiska åtgärder visas av att han, så snart oppositionen tystats, avvisade allt allvarligt resonemang. Miljoner människor skulle ryckas upp med rötterna, ett berg av mänskligt elände skapas, eftersom den spannmål som producerades och såldes av kulakerna nu kunde ersättas med de statliga och kollektiva jordbrukens.

Nu har vi möjlighet att genomföra en energisk offensiv mot kulakerna, att bryta deras motstånd, att likvidera, dem som klass ... Nu utföres avkulakiseringen av fattig- och medelböndernas massor själva ... Nu är avkulakiseringen där en väsentlig beståndsdel av kollektivbrukens bildande och utveckling. Därför är det numera löjligt och lättsinnigt att prata så mycket om avkulakiseringen. När huvudet fallit, gråter man inte över håret. Inte mindre löjlig förefaller en annan fråga: om man kan släppa in kulaken i kollektivbruket. Naturligtvis får man inte släppa in honom i kollektivbruket. Man får inte göra det, emedan han är en svuren fiende till kollektivbruksrörelsen.¹³

Dessa kärva fraser gjorde slut på all ”pinsam” och allvarlig diskussion av kulakernas öde.

⁹ a.a. s. 7.

¹⁰ Ivnickij s. 64.

¹¹ Bogdenko s. 21, 26.

¹² Flerfaldigt återgivet i Lewin, kapitel 17.

¹³ Stalin, bd 12 s. 176, 177. [”Till agrarpolitikens frågor i Sovjetunionen” i *Leninismens problem*, s 465]

Men i realiteten hade en blandning av lokala partikadrers improvisationer och en halvt spontan plundring påbörjat avkulakiseringens processen långt före Stalins ord.

Till att börja med fanns det ingen klar linje. Lokala tjänstemän, som handlade ”på egen risk”, satte igång med deportationer, som i början inte sammankopplades med kollektiviseringen utan med åtgärder för att genomdriva spannmålsleveranser, som ovan nämnts. Först den 4 februari 1930 utfärdades instruktioner från centralkommittén om hur kulakerna skulle behandlas. Enligt Vyltsam hade mer än 320 000 *kulakhushåll* (ca 1,5 miljoner människor) ”avkulakiserats” fram till den 1 juli 1930, dvs. deras egendom hade konfiskerats och antagligen förvisades de. Den officiella partihistorien hävdar att endast 240 757 kulakfamiljer deporterades från regioner med total kollektivisering.¹⁴ Men det totala antalet kulakfamiljer tycks ha varit en miljon hushåll. Vad som slutligen hände med detta vida större antal — minst 4 ½ miljoner människor — lämnas därhän.

Vad som emellertid står fullt klart är att kollektiviseringen gick hand i hand med avkulakiseringen och att avkulakiseringen gick hand i hand med halvt förtäckt stöld. De fattigare bönderna tillgrep sina grannars ägodelar i klasskampens namn eller utan någon förevändning alls och tjänstemännen fann sig instruerade att ”vinna alla fattigböndernas stöd”, man beskyldes sedan för ”att tillåta utdelning av kulakegendom bland de fattiga och jordlösa, i strid med partiets direktiv”.¹⁵ Stalin intervenerade faktiskt med förbud mot spridning av kulakegendom bland fattigbönderna. Kollektiviseringen av dem skulle försvåras, om man gav dem något att förlora. Hans slutsats (i februari 1930) var att eftersom avkulakisering var befogad endast i förhållande till kollektivisering så skulle man ”arbeta hårdare för kollektivisering i de områden där den inte var fullständig”.¹⁶

Detaljer om vem som blev, eller borde ha blivit, avkulakiserad är ännu så länge bristfälligt dokumenterade. T.o.m. texten till februariförordningen 1930 måste rekonstrueras genom indirekt bevisning. Men flera källor bekräftar att kulakerna enligt denna förordning uppdelades i tre kategorier. Den första beskrevs som ”aktivt fientlig” och skulle överlämnas till OGPU (politiska polisen) för deportering till koncentrationsläger, medan ”deras familjer skulle bli föremål för deportation till avlägsna regioner i norr, Sibirien och Fjärran Östern”.¹⁷ Den andra kategorin beskrevs som ”de ekonomiskt mäktigaste kulakhushållen”. Dessa skulle deporteras bort från sin hemortsregion. Den tredje gruppen, slutligen, som ansågs minst skadlig, skulle få stanna kvar i regionen, men skulle tilldelas jord av sämsta slag. De två första kategoriernas egendom skulle helt konfiskeras. De som hörde till den tredje kategorin skulle få behålla sin grundläggande utrustning, det var alltså fråga om partiell konfiskering. På sin usla jord skulle de odla tillräckligt med grödor för att uppfylla de mycket höga statliga kraven på obligatoriska leveranser. Samma källa nämner särskilt den extremt höga statliga kvoteringen och skatter på upp till 70 procent av inkomsterna. Underlåtenhet att producera eller att betala skatt betraktades som antisovjetisk verksamhet och följdes ofta av deportation. Det finns bevis för att många av deportationerna ägde rum efter den 1 juli 1930, varför det är mycket troligt att alla personer, vilka beskrevs som kulaker, till slut deporterades. En del detaljer rörande tillvägagångssättet hittar man i partikommitténs i Smolensk arkiv. Andra återges på följande sidor.

Det står klart att personer som *inte* var kulaker arresterades och deporterades. Hur ska man annars tolka en varning, som finns i Smolenskarkiven, mot att fortsätta deportationerna av så kallade ”ideologiska” kulaker? Dessa utgjordes tydligen av motståndare till kollektiviseringen. I arkiven finns också anteckningar om hur kulaker berövats kläder och skor och hur de som var engagerade i avkulakiseringsprocessen brukade rekvirera och dricka upp all vodka

¹⁴ *Istorija kommunistitjeskoi partii sovjetskovo soyuza* (Moskva 1959) s. 441

¹⁵ Vyltsan m.fl. s. 18.

¹⁶ Stalin bd 12, s. 194. [”Reply to the Sverdlov Comrades” (9 februari)]

¹⁷ I. Trifonov: *Otjerki istorii klassovoi borby v SSSR v gody Nepa* (Moskva 1960) s. 237.

som hittades i kulakens hem.¹⁸ Order utgick för att stoppa detta beteende. Men vad kunde regeringen vänta sig? Det fanns få pålitliga partimedlemmar i byarna, och man måste utnyttja och uppmuntra vilka busar som helst till att jaga bort sin bättre ställde granne (naturligtvis i klasskampens namn). Partiet och polistjänstemännen fann sig inbegripna i tävlan om avkulakiseringsnit. Familjer skildes åt, barn lämnades utan vård och tusentals skickades med alltför knappt med föda och vatten med tåg till Sibirien. Ändå tycks allt detta ha accepterats som ofrånkomligt i kampen för att utplåna den sista utsugande klassen. Man varnade betydligt mer för "rutten liberalism" och sentimentalitet än för de så kallade excesserna. Sovjetiska källor hävdar ännu i denna dag att övergreppen i denna klasskamp till största delen berodde på antipatin mot kulakerna bland vanligt folk ute på landsbygden. Detta framhåller t.ex. Trifonov, som ändå erkänner att flerfaldiga missgrepp inträffade. Man skulle gärna vilja se fler belägg för de spontana aktionernas omfattning. Några av de resolutioner som återges i Trifonovs bok ger ett misstänkt intryck av att vara författade av någon partiaktivist.

Tvång och temporär reträtt

Den stora attacken igångsattes mitt under en oerhörd förvirring. Kanhända förhöll det sig så, som Olga Narkiewicz¹⁹ hävdade, att en del av kollektiviseringen stannade på papperet eller begränsades till rapporter från förbryllade, förvirrade och överentusiastiska kamrater. Faktum kvarstår att den 20 februari tillkännagavs att 50 procent av bönderna hade gått in i kollektiva jordbruk, av vilka de flesta antingen var arteli eller "kommuner". TOZ utrangerades i stort sett, dvs. halva bondebefolkningen på sju veckor!

Naturligtvis hotade man ofta att stämpla bönderna som kulaker för att liera dem med sig. De som gjorde starkt motstånd riskerade att deporteras som kulaker, oavsett vilken ekonomisk status de hade. Detta tvång utövades i stor skala, och de överraskade bönderna undrade vad som hade drabbat dem. Det finns alltför litet material publicerat för att man skall kunna veta tillräckligt om det hela. Men det var sannerligen en "revolution uppifrån".

En mängd motsägande instruktioner har återgivits av sovjetiska forskare, vilket är en bidragande förklaring till de varierande taktiska linjer som tillämpades på fältet. Enstaka varningar publicerades om det icke önskvärda i en påtvingen kollektivisering i de mer efterblivna nationella republikerna. Men dessa varningar var ibland tvetydigt formulerade, och de regionala partikommittéerna utfärdade lika tvetydiga order. Således citerar Bogdenko från det sibiriska partiets arkiv resolutioner som allvarligt varnade för överdrifter, men som samtidigt krävde att kollektiviseringen skulle vara avslutad redan samma vår. Eftersom vid tiden för varningen (2 februari 1930) endast 12 procent av de sibiriska bönderna hade kollektiviserats, fortsattes kampanjen oundvikligen, den rentav t.o.m. intensifierades. I Georgien, Armenien, Kazakstan och Uzbekistan uppgavs det existera ett fåtal områden (oklart definierade) som lämpade sig för en genomgripande kollektivisering.²⁰ Det är knappast förvånande att alla dessa åtgärder frambragte en häftig reaktion från böndernas sida. Enbart i Centralasien noterades således arkiven för de fem första dagarna i mars 1930 fyrtiofem öppna demonstrationer (vystuplenija) med 17 400 personer inblandade.²¹ En annan källa hänvisar till "revolter och agitation" (myatezji i volnenija), provocerade av "kulaker och antisovjetiska element på några platser".²²

Varför deportera så många verkliga eller förmenta kulaker? Berövades inte sovjetiskt jordbruk i ett enda slag sina mest energiska och kunniga odalmän? Lewin har antytt det mest tydliga skälet: att driva mellanbönderna in i kollektiven, inte bara genom att skrämma dem, utan

¹⁸ Se kapitel 12 i M. Fainsod: *Smolensk under Soviet Rule* (Macmillan 1958). (Smolenskarkiven erövrades av tyskarna och senare av amerikanarna).

¹⁹ *Soviet Studies* (juli 1966) s. 20-37.

²⁰ Bogdenko o s. 22 och 24.

²¹ a.a. s. 2

²² Mosjko s. 82-83.

också genom att definitivt slå igen dörren för näsan på dem — dörren som ledde dem till framsteg som självägande bönder. Den ledde också till kulakstatus och var en säker biljett till Sibirien. Förutom kulakerna angav den tidens terminologi även en mer svårdefinierbar kategori, *podkulatjnik*, eller kulaksupporter (eller ”underkulak”). På dem tillämpades också åtgärder om så behövdes.

En sovjetisk skribent har helt öppet deklarerat att ”de flesta partifunktionärerna” trodde att hela poängen med avkulakiseringen låg i dess värde som en ”administrativ åtgärd för att påskynda tempot i kollektiviseringen”,²³ vilket tydligen avser att den hade stort värde som tvångsmedel i förhållande till bondebefolkningen i sin helhet. (Kulakerna kunde inte vinna inträde i kollektiven!)

Men kaos, förtvivlan och tvång kunde inte få igång vårsådden. Efter att ha uppmuntrat allahanda övergrepp sade Stalin stopp. Med sällsynt fräckhet lade han skulden på de lokala funktionärerna. De hade fått ”svindel av framgångarna”. Han skrev: ”Framgångarna i vår kollektivbrukspolitik får bland annat sin förklaring därav att denna politik är baserad på kollektivbruksrörelsens *frivillighet*” (hans kursivering). Han varnade för nonchalans mot regionala och nationella olikheter. Han erkände att det varit en del ”byråkratiskt dekreterande” av kollektiviseringen och hot om att t.ex. avstänga några turkestanska bönder från bevattningssystemet och från att erhålla industrivaror om de inte gick med. I samma artikel förordade Stalin ”arteli” som lämpliga för kollektiven och sade att inom artelerna *socialiserades inte* små grönsakstäppor, små fruktträdgårdar, boningshus, vissa mjölk kreatur, mindre husdjur, fjäderfä etc. Han dundrade mot kollektiviseringen av fjäderfä, boningshus, alla kor, bortförande av kyrkklockor och mot övernitiska socialister.²⁴

Detta tycktes innebära en avvikelse från tvångsprincipen, ett fördömande av det som partikadren i byarna så febrilt försökt verkställa, på order från allra högsta ort.

På några veckor hade antalet kollektiviserade bönder sjunkit från 55 procent (den 1 mars) till 23 procent (den 1 juni). Förbryllade och demoraliserade funktionärer utpekades som syndabockar och idioter. Ett brev från en av dem till Stalin har publicerats; Katajevitj (framstående partisekreterare) skrev den 6 april 1930:

Vi måste lyssna till klagomål (från partiets kadrer) att vi orättvist förklarats som dumskallar (golovotjapy). Instruktioner borde utsändas till den centrala pressen så att den, när den kritiserar de avvikelser och excesser som ägt rum, inte bara angriper och förlöjligar de lokala funktionärerna. Många direktiv om att kollektivisera alla tamdjur, inklusive de allra minsta sorterna, kom från Kolchozsentr och jordbrukskommissariatet.²⁵

Han försökte kanske få Stalin att skämmas. (Katajevitj överlevde inte den stora utrensningen.)

Andra ”gick så långt som att förbjuda folk att läsa Stalins artikel, de gömde undan de tidningsexemplar som innehöll artikeln etc”. Arkiven visar att några lokala funktionärer såg den nya politiken som en kapitulation inför bönderna.²⁶ I själva verket ökade förvirringen på grund av Stalins artikel, som ansågs tvetydig. Visserligen efterlyste han ett slut på excesserna och tvånget. Men han ombad partiet att ”slå fast” (zakrepiť) den existerande kollektiviseringsnivån. Det var inte särskilt klart om – och i så fall på vilka villkor – bönderna skulle tillåtas lämna jordbruken. Det tog många veckor av klarlägganden, innan det äntligen trumfades i partifunktionärerna inom vissa regioner, att Stalins direktiv, och den centralkommitté-resolution som åtföljde den, verkligen betydde att man kunde lämna gården. De mycket stora regionala variationerna framgår av tabell 29:

²³ 23 Bogdenko s. 20.

²⁴ Stalin, bd 12 s. 199, publicerat i *Pravda* 2 mars 1930. [”Svindeln av framgångarna” i *Leninismens problem*, s 480-482]

²⁵ Vyltsan, s. 7.

²⁶ Bogdenko s. 28.

Tabell 29: Antal kollektiviserade hushåll år 1930, i procent av totala antalet hushåll.

	1 mars	10 mars	1 april	1 maj	1 juni
SSSR totalt	55,0	57,6	37,3	?	23,6
Norra Kaukasus	76,8	79,3	64,0	61,2	58,1
Mellersta Volga	56,4	57,2	41,0	25,2	25,2
Ukraina	62,8	64,4	46,2	41,3	38,2
Centrala svartajordsområdet	81,8	81,5	38,0	18,5	15,7
Ural	68,8	70,6	52,6	29,0	26,6
Sibirien	46,8	50,8	42,1	25,4	19,8
Kazakstan	37,1	47,9	56,6	44,4	28,5
Uzbekistan	27,9	45,5	30,8	?	27,5
Moskvaprovinsen	73,0	58,1	12,3	7,5	7,2
Västra regionen	39,4	37,4	15,0	7,7	6,7
Vitryssland	57,9	55,8	44,7	?	11,5

Källa: Bogdenko som återger arkiv och annat material, s. 31.

Åtskilliga slutsatser följer av detta. En är den att tillvaron inom några få månader blev en fantastisk berg- och dalbana för majoriteten av Sovjetunionens befolkning. En annan är att bönderna i varierande omfattning kunde (tilläts, önskade) lämna kollektiven. Ett stort antal hölls kvar – utan tvivel under vederbörliga påtryckningar – inom nyckelregionerna för spannmål, som norra Kaukasus och Ukraina. Kollektiviseringen av andra regioner övergavs nästan (se siffrorna för Moskva, de västra delarna och Vitryssland). Slutligen: trycket att kollektivisera några av de asiatiska republikerna kom sent och fortsatte långt efter ”framgångens svindel”. Detta framgår av siffrorna för Kazakstan – och skedde trots varningarna att gå långsamt och varligt fram i dessa efterblivna regioner med så sammansatta livsvillkor.

Men mot slutet av april kom en ström av bönder från de halvdana kolchoserna i alla områden. Orsaken var som en sovjetisk akademiker uttryckte det ”att byarnas villkor — som excesserna var skuld till — var i högsta grad påfrestande”. I många områden var det en stor andel t.o.m. av de fattiga bönderna och de jordlösa lantarbetarna som lämnade sina gårdar.²⁷ Det intressanta är att många av dem bildade vad som beskrevs som ”den enklaste typen av kollektiv” och började arbeta tillsammans.²⁸ Det är en av denna periods tragedier att denna och liknande äkta Kooperation snabbt utplånades.

Ändå behagade himlen mitt i allt detta kaos le. Vädret var utmärkt, sådden blev klar och skörden 1930 var bättre än den 1929 och påfallande mycket bättre än året därefter (se tabell 34, s. 208-209).

Den officiella sovjetiska förklaringen lider ännu i denna dag av inbyggda felaktigheter. En auktoritativ artikel som publicerades 1965 följer i stort sett följande linje: Den ställde frågan om det var fel att skynda på kollektiviseringen och ger svaret: ”Nej. Under dessa villkor med kapitalistisk inringning och ständigt hot om intervention var det omöjligt att dröja längre med jordbrukets rekonstruktion och likvideringen av kontrarevolutionära kulaker.” Det erkändes att Stalin under november-december överdrev böndernas önskan att kollektiviseras, att han drev funktionärerna till ett övermått av hast och bryskhet; varningar för att ”den leninistiska frivillighetsprincipen” lämnades utan beaktande nonchalerades av honom. Under diskussionen om huruvida de stora kreatursförlusterna kunde ha undvikits, förklarar författarna: de var möjliga att undvika ”om den leninistiska principen om frivilligt inträde för bönderna i kolchoserna hade följts utan avvikelser”.²⁹

²⁷ a.a. s. 30.

²⁸ a.a. s. 36.

²⁹ Vyltsan m.fl. s. 4.

Men detta är (om författarna ursäktar mig) helt enkelt en ohållbar ståndpunkt. Hur kan man hävda kollektiviseringens nödvändighet (och därtill försvara ”avkulakiseringen” trettio år efteråt) och så högtidligen påstå att kollektiviseringen borde varit frivillig? Den kan inte ha verkställts utan tvångsåtgärder i stor skala och det måste de varit mycket väl medvetna om. Privat är sovjetiska forskare villiga att erkänna detta. Men hela ämnet förblir insvept i myter.

De gamla gemenskapsorganisationerna i byn (obsjtjina, mir) upplöstes formellt i de områden som var föremål för kollektivisering genom en förordning den 30 juni 1930. Deras funktioner övertogs av kollektivjordbruken och landsbygdssovjeterna.

Offensiven återupptages

Så småningom tvingades, övertalades, förbands, beskattades, beordrades bönderna tillbaka till kollektivjordbruken. Totalsiffrorna för hela SSSR (för juli) framgår av tabell 30.

Någon fullständig beskrivning av hur det gick till har ännu inte gjorts. Än så länge är endast en del fakta tillgängliga. Bönderna utanför kolchoserna tilldelades undermålig jord, belastades med extra skatter, leveransskyldigheter eller bådadera. Det finns upprepade exempel under 1931-32 på tvångsköp av kreatur.³⁰ Fler områden förklarades stå i tur för fullständig kollektivisering. Alltså specificerades i ett dekret den 2 augusti att ”bomullsodlande områden i Centralasien, Kazakstan och Transkaukasien samt distriktet för betodling i Ukraina och den centrala svartajordsregionen” stod i tur för kollektivisering under 1931. En lång och bitter strid rasade. Bönderna slaktade sina kreatursbesättningar. Sjolochoy har givit en livlig beskrivning av händelserna:

Kreatur slaktades varje natt i Gremjatjy Log. Knappt hade skymningen fallit förrän man hörde det svaga snabba bråkandet från fåren, grisarnas dödsskrik eller kalvarnas råmande. Både de som gått med i kolchoserna och de självägande bönderna dödade sina djurbesättningar. Tjurar, får, grisar, ja, t.o.m. kor slaktades, likaväl som avelsdjur. Nötkreaturens antal i Gremjatjy halverades på två nätter. Hundarna började släpa runt inälvor i byn; källare och logar fylldes med kött. Kooperativen sålde ungefär tvåhundra pud salt på två dagar, det hade legat i lagret i arton månader. ”Döda, det är inte vårt längre ...” ”Döda annars tar de köttet i alla fall ...” ”Döda, du får inget kött i kolchosen ...”

Så smög de lömska ryktena omkring. Och man dödade. Man åt tills man inte kunde äta mera. Ung och gammal hade ont i magen. Vid middagstid dignade borden under kokt och stekt kött. Vid middagstid var alla flottiga om munnen och alla hickade som på likvaka. Alla blinkade som ugglor, druckna av ätandet.³¹

De nya lantbruken saknade all erfarenhet av skötsel av de kollektiviserade kreaturen. Många djur dog av vanvård. De partiaktivister från städerna som sändes att övervaka bönderna var okunniga om jordbruk och misstänksamma mot råd. Den redan angivna auktoritativa artikeln erkänner något liknande en kris år 1932, beroende på dålig planering, låga löner, osmidigt tvång inom kolchoserna, dålig arbetsuppläggning och ogynnsam väderlek (subjektiva och objektiva faktorer). Med anmärkningsvärd återhållsamhet kommenterar författarna: ”Kolchoserna kunde inte omedelbart påvisa den socialiserade produktionens överlägsenhet över den privata.”³²

³⁰ Detta kritiserades i ett av centralkommitténs beslut den 26 mars 1932, men var naturligtvis en följd av centralt dirigerad politik.

³¹ *The Soil Upturned* (engelsk översättning, Moskva 1934) s. 152.

³² Vyltsan m.fl. s. 10.

Tabell 30: Kollektiviseringens utbredning 1930-1936.

	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
Kollektiviserade bondehushåll	23,6 %	52,7 %	61,5 %	64,4 %	71,4 %	83,2 %	89,6 %
Sädesareal kollektiviserad	33,6 %	67,8 %	77,6 %	83,1 %	87,4 %	94,1 %	

Källa: *Sotsialistitjeskoje stroitelstvo SSSR* (1963), s. 278. Statliga jordbruksarealer och hushåll inkluderade.

Kollektiviseringen utvidgades till det primitiva pastoral Kazakstan, med katastrofala resultat. Förlusterna i kreatur var överallt förödande, men i Kazakstan utplånades praktiskt taget hela fårbeståndet (och många kazaker också, eftersom befolkningen sjönk med 20 procent mellan folkräkningarna 1926 och 1930).

Foderbrist var den huvudsakliga orsaken till nedgången av husdjursbeståndet i många områden, främst i Ukraina, där de statliga kraven inte lämnade mycket över att utfodra djuren med. Sådnen 1931 blev direkt lidande på de hungriga hästarnas dåliga kondition.³³

Till de metoder som användes för att tvinga bönderna tillbaka in i kollektiven hörde de godtyckliga kraven, kända som ”tunga skyldigheter (tvybrdje zadanija), på att leverera stora kvantiteter spannmål till staten. För att ta ett exempel från september-oktober 1930: 77 procent av alla dem som taxerats till speciella skyldighetsleveranser misslyckades med att komma upp till den avkrävda volymen, trots — vad källan kallade — ”den segaste strid”. De bestraffades med försäljning av egendomen, böter, fängelse etc.; de exakta siffrorna från arkiven anges i källan.³⁴

Tabell 31: Kazakstan, får och getter i miljoner st.

1928	1935	1940
19,2	2,6	7,0

Källa: *Nar. Choz. Kazach, SSSR*, 1957, s. 141.

Liknande åtgärder vidtogs i andra regioner. Kulakerna hade i stort sett likviderats 1930, attacken gällde nu ”kulaker och bättre beställda” bönder och hade den tydliga avsikten att under vintern 1930-31 driva bönderna tillbaka till kollektiven. För att åter hänvisa till samma källa: ”Denna strid växte till en ny likvidationsvåg mot kulakerna som klass, vilket i sin tur hade direkt samband med den nya kollektiviseringsvågen under vintern och våren 1931.” Detta upprepades 1931-32 och det inrapporterades också många fall, då motsträviga själv-ägande bönders privatägda hästar tvångsanvändes på de kollektiva jordbruken.³⁵ Många av offren deporterades, andra undvek de alltmer betungande leveransskyldigheterna genom att ”frivilligt” ingå i kollektiven. Mosjkov kommenterade: ”de (avsevärda) leveransskyldigheterna berörde inte bara kulakerna utan också det övre skiktet mellanbönder. Men i praktiken behandlades de annorlunda, då de gavs chansen (sic!) att ingå i kolchoserna.”³⁶ Procenttalen steg, fast mer detaljerade bevis anger att en del bönder lämnade kolchoserna, andra flydde till städerna eller till uppbyggnadsprojekten och tog arbete där.

Krisen 1932-33

År 1932, när man ställdes inför massplundring av ”socialistisk” egendom utförd av den svältande och ofta demoraliserade bondebefolkningen, antogs en drakonisk lagstiftning som

³³ Mosjkov s. 112.

³⁴ a.a. s. 155-156.

³⁵ a.a. s. 101, 156, 176.

³⁶ a.a. s. 176.

tillägg till paragraf 58 i strafflagen: snatteri från järnvägar och kolchosegendom (av skörden på fälten, förråd, djur etc.) skulle bestraffas med "samhällets maximala försvarsmedel, arkebusering, eller — i händelse av förmildrande omständigheter — frihetsberövande (dvs. fängelse eller läger) i minst tio år tillika med konfiskering av all egendom".³⁷ Inte ens Stalin gjorde något liknande utan goda skäl. Det faktum att sådana lagar antogs i fredstid, visade att han åtminstone visste sig vara i krig. Hans brev till Sjolochov, som Chrusjtjov återgav trettio år senare, visade vad han tänkte. Sjolochov hade protesterat mot framfarten i Donområdet 1933, som hade omfattat massarresteringar (även av kommunister), illegala beslag och mycket höga spannmålsleveranser; i sitt svar erkände Stalin att några funktionärer, när de motarbetade "fienden", även slog ner på vänligt inställda personer "och t.o.m. gjorde sig skyldiga till sadism".

Men ... de hedervärda odlarna i er region, och inte bara där, utförde sabotage och var helt med på att låta arbetarna och röda armén stå utan brödsäd. Sabotaget var visserligen tyst och ofarligt på ytan (inget blod spilldes), men det innebar faktiskt ett "tyst krig" mot sovjetmakten från de hedervärda odlarnas sida. Krig genom utsvaltning, min käre kamrat Sjolochov.³⁸

Detta var just vad Stalin framhöll i sitt berömda samtal med Churchill, som finns återgivet i Churchills *Krigsminnen*. Stalin jämförde sin kamp mot bönderna med de fruktansvärda erfarenheterna från kriget mot tyskarna.

I verkligheten var det grundläggande problemet bara alltför enkelt. Skördarna var dåliga. Bönderna var demoraliserade. Kollektivjordbruken var ineffektiva, hästarna slaktades eller svalt, traktorerna var än så länge alltför fåtaliga och dåligt underhållna, transportmöjligheterna var otillräckliga och detaljhandelns distributionssystem (speciellt i landsbygdsområden) var helt desorganiserat genom den förhastade upplösningen av privathandeln. Sovjetiska källor talar om en skrämmande låg standard beträffande lantbrukets skötsel. I Ukraina var 13 procent av grödorna ännu inte skördade så sent som i mitten av september och det hände att sådden blev fördröjd in i månaden juni.³⁹ Den mycket höga exporten under 1930 och 1931 (se s. 203) tärde på reservlagren, och stadsbefolkningens snabba tillväxt ledde till en häftig stegring av städernas livsmedelsbehov, medan animala produkter föll brant, i och med att en så stor andel av djuren försvann. Regeringen försökte få ut mer ur en mindre skörd. Siffrorna i tabell 32 visar livsmedels- och foderbalansen för åren 1928-32 och även per capita-siffrorna för konsumtionen.

Dessa siffror visar att stadsborna åt bröd och potatis på bekostnad av kött och smör. Men bönderna åt mindre av allting. Detta var resultatet av en avsiktlig politik. En sovjetisk forskare kommenterade att den stora ökningen

av statliga leveranser under den genomgripande kollektiviseringens år, med låga spannmålsproduktionsnivåer, inte endast kan förklaras som ett misstag, som bristande planering eller ... okunnighet om jordbrukets och lantbefolkningens intressen, som borgerliga skribenter i väster påstår. Landet höll på att bygga upp en mäktig industriell bas⁴⁰

³⁷ Hämtat ur *RSFSR, Ugolovnyi Kodeks* (1936) s. 120-121.

³⁸ *Pravda* 10 mars 1963.

³⁹ Mosjkov s. 227.

⁴⁰ a.a. s. 137.

Tabell 32: Livsmedels- och foderbalansen 1928-1932.K

	Kilo per capita		Brödsäd		Kött o. fläsk		Smör	
	Brödsäd		Brödsäd		Kött o. fläsk		Smör	
	A	B	A	B	A	B	A	B
1928	174,4	250,4	87,6	141,1	51,7	24,8	2,97	1,50
1932	211,3	214,6	110,0	125,0	16,9	11,2	1,75	0,70

Anm. A= städer, B = landsbygd.

Källa: Mosjkov, *Zernovaja problema v gody splosnoi kollektivizatsii* (Moskva universitet, 1966) s. 136 återopande arkiv.

Jovisst, men på böndernas bekostnad. De statliga leveranserna 1931 ställde många bönder och deras djur utan tillräcklig föda. Ukraina och norra Kaukasus led särskilt allvarligt. Kollektiviserade bönder var nästan undantagslöst beroende av sädistribution från kolchoserna för sitt bröd — pengar var bokstavligen värdelösa vid denna tid. Brödet var ransonerat i städerna och omöjligt att få tag i på landsbygden utom till astronomiska ”fria” priser (se nästa kapitel). De extraordinära statliga leveranserna hotade i några områden bondebefolkningens hela existens. Kraven var faktiskt så stränga, enligt Mosjkov, att staten såg sig nödsakad att återlämna säd som redan insamlats (21 procent av den totala volymen i Sibirien t.ex.), för att det skulle finnas till lite utsäde, föda och foder. Det var väldiga variationer mellan områdena och likaså mellan gårdarna inom samma område, beroende på den hart när obegränsade godtyckligheten hos de statliga leveransorganen.⁴¹

Allt detta ledde 1932 till oroligheter, snatteri, oordning och undanhållande av säden. Som ett resultat beslöt sig Stalin tydligen för att lätta något på trycket: statsleveranserna och leveransplanen för 1932, som ursprungligen hade satts till omöjliga 29,5 miljoner ton, reducerades till 18,1 miljoner; kolchoserna och de återstående självägande bönderna skulle få större frihet att sälja på fria marknaden, förutsatt att leveransplanen först uppfylldes.⁴²

Förhållandena blev emellertid efter hand allt mer kaotiska. Organen för de statliga leveranserna lättade på trycket, och på grund av den stora diskrepansen mellan de låga statliga inköspriserna och de mycket höga priserna på den fria marknaden flödade säden in i de icke officiella kanalerna och särskilt i böndernas egna magasin, eftersom skörden var dålig och livsmedelsbristen föregående vinter ännu fanns i färskt minne. Disciplinen i några områden bröt samman. Den reducerade statliga leveransplanen hotades. Telegram från Moskva gav intet resultat. I norra Kaukasus var skörden särskilt dålig — fattiga 4,4-5,9 deciton per hektar — en usel skörd på SSSR:s bästa jord. I detta område och även i Ukraina lyckades ”illa-sinnade” personer ”uppväcka privat-egendomskänslor genom att locka många kolchosbönder från den rätta vägen och ’förgifta’ dem med tal om individualism. Några kolchoser i norra Kaukasus och Ukraina upphörde att stå under partiets och statens organiserande inflytande.”⁴³ (Detta är sannerligen starka ord för att komma från en sovjetisk skribent och ger en antydning om något slags revolt.)

Detta drog med sig statliga motåtgärder, vilka i sin tur ledde till den stora tragedin: hungersnöden 1933.

Alla krafter inriktades på de statliga leveranserna. Lagen av den 7 april 1932, vilken som vi sett stipulerade dödsstraff för snatteri av livsmedel i kolchoserna, kom till användning mot dem som i ont uppsåt vägrade överlämna säd till (statliga) leveranser.

⁴¹ a.a. s. 190-191.

⁴² a.a. s. 201.

⁴³ a.a. s. 215, återopande arkivmaterial.

Det berörde särskilt socialt alienerade grupper. De som organiserat sabotage i kolchoserna överlämnades till domstolarna, liksom degenererade kommunister och kulaksupportrar i kolchosernas ledning. I enlighet med centralkommitténs direktiv upphörde försörjningen med fabricerade varor till de regioner som inte tillfredsställande uppfyllde leveransplanerna ... Illegalt överkommen eller distribuerad spannmål konfiskerades. Åtskilliga tusen kontrarevolutionärer, kulaker och sabotörer deporterades ...⁴⁴

Partiet rensades. I norra Kaukasus utstöttes 43 procent av alla undersökta partimedlemmar. Det fanns något skräckinjagande i denna framfart. Stalin förklarade i ett tal inför polibyrån den 27 november 1932 att tvång var berättigat mot ”vissa grupper av kolchoser och bönder” och att de måste tilldelas ”ett förödande slag”. Kaganovitj kungjorde att landsbygdskommunister gjort sig skyldiga till att vara ”pro-kulaker och att de var borgerligt degenererade”.⁴⁵ Massarresteringarna gick över alla gränser; halva antalet lokala partisekreterare i norra Kaukasus utstöttes på Kaganovitjs order. ”All spannmål bortfördes utan undantag, inklusive utsäde och foder — ja, t.o.m. det som redan delats ut till bönderna som förskott (ersättning för arbetsdagar).”⁴⁶ Resultatet blev ”en ytterst allvarlig livsmedelsbrist i flera av de sydliga områdena” och ”svåra förluster av kreatur”, vilket allt tog lång tid att reparera. I stort sett detsamma hände i Ukraina. En lokal partisekreterare kommenterade: ”Utan administrativa påtryckningar mot bönderna får vi inte spannmålen, så det spelar ingen roll om vi överdriver litet.”⁴⁷ I januari 1933 utfärdades mer precisa bestämmelser om de obligatoriska leveranserna, vilka baserades på sådd areal, de ersatte det rent godtyckliga systemet (nominellt frivilligt) med kontraktatsija. Men skadan var redan skedd. Hungersnöden, en del och en följd av den ovan beskrivna kampen, var fruktansvärd.

De statliga spannmålsleveranserna ökade faktiskt, vilket framgår av siffrorna i tabell 33 A och 33 B.

Tabell 33 A: Statliga spannmålsleveranser 1928-1933. (Miljoner ton.)

	1928	1929	1930	1931	1932	1933
Spannmålsleveranser	10,8	16,1	22,1	22,8	18,5	22,6

Källa: Malafejev, *Istorija tsenoobrazovanija v SSSR* (Moskva 1964) s. 175, 177.

Tabell 33 B:

	1927-8	1929	1930	1931	1932	1933
Spannmålsleveranser	0,29	0,18	4,76	5,60	1,73	1,69

Källa: Sovjetiska handelsbalansen.

Sovjetunionens befolkning uppgick 1926 till 142 miljoner och 1932 uppskattades den officiellt till 165,7⁴⁸ eftersom den steg med ungefär 3 miljoner om året. 1939 — sju år senare — var den endast 170 miljoner. Någonstans på vägen hade 10 miljoner ”demografiskt” försvunnit. (Några föddes aldrig, förstås.) Många dog under de fruktansvärda åren i början av trettioalet. Ögonvittnen berättade hur bönderna svalt, och jag talade själv en gång med ukrainare som mindes dessa fasor. Ändå omnämndes aldrig hungersnöden i den lokala eller nationella pressen.

Såvitt man kan upptäcka har det endast förekommit två tryckta hänvisningar till hungersnöden, t.o.m. under senare år (officiell historieskrivning talar på sin höjd om ”livsmedelsbrist”). Den ena förekommer i en roman: Stadjnuks *Lyudi ne angely*. Den andra finns i ett

⁴⁴ a a s. 215

⁴⁵ Zelenin: *Istoritjeskie Zapiski* nr 76 (1965) s. 53.

⁴⁶ Mosjkov s. 217.

⁴⁷ Zelenin s. 44.

⁴⁸ *Fulfilment of second five-year plan* s. 269.

verk av Zelenin vilket återger arkivuppgifter angående ”utbredd förekomst av uppsvullnad på grund av hunger och dödlighet” i den centrala svartajordsregionen, ett område som västliga observatörer inte alls betraktade som särskilt allvarligt berört av hungersnöden.⁴⁹

I sin självbiografi beskriver Koestler ett besök i Charkov vid denna tid. Det förekom förutom hunger sammanbrott i elförsörjningen. Tidningarna kunde inte komma ut. När de äntligen kunde tryckas nämndes varken livsmedelsbristen eller elkraftssammanbrottet.

För att så ge en värdig avslutning på denna beklagansvärda historia, attackerades de nio miljoner bönder som fanns kvar utanför kollektiven år 1934. De hade, som det verkar, mötts med kalla handen och behandlats som fientliga element, men tillåtits överleva. Denna tolerans behandlades som ”högeravvikelse”. Den 2 juni 1934 krävde Stalin inför en konferens av kollektiviseringstjänstemän — och detta citeras från arkiv — att ”på det att man skulle försäkra sig om kollektiviseringens oavbrutna tillväxt, skulle skatteskruben (nalogovyi press) dras åt mot de självägande bönderna”.⁵⁰ Ändå slutar denna artikel (år 1964!) med den obligatoriska myten: ”Den mångmiljonhövdade bondebefolkningen blev allt mer övertygad om det socialistiska jordbrukets och det mäktiga kolchossystemets orubbliga överlägsenhet.”

Kolchosernas organisation och struktur var till en början oordnade. Stalin slog fast att artelen skulle vara förhärskande, och år 1931 hörde 91,7 procent av den kollektiviserade jorden dit (4,7 procent TOZ, 3,6 procent kommuner). De interna arrangemangen var emellertid ytterligt slumpmässiga, böndernas rättigheter illa definierade, deras inkomster osäkra, inte bara i fråga om kvantitet (så förblev det till 1966), utan också till sin beskaffenhet. Hur skulle ersättningen ske? Partiplenum i juni 1931 avgjorde att den skulle utbetalas i förhållande till utträttat arbete och inte per capita eller per ”mun”. Ett grovt tillyxat ackordsystem måste uppställas. Detta utvecklades så småningom till trudoden (arbetsdagsenhet), som ”legaliserades” genom en förordning den 5 juli 1932 och närmare preciserades i januari 1933. Dessa och andra regler blev slutligen samlade till en modellstadga för kolchoser, som antogs 1935; mer härom i kapitel 9.

Partikontroll och MTS

Kolchoserna stod under partiets intima överinseende och beskydd. Partiet utsände 25 000 aktivister från städerna att tjänstgöra som uppsyningsmän, kolchosordförande och politiska officerare. Deras okunnighet om lantbruksfrågor och deras missuppfattning av bondementaliteten bidrog till missgreppen och överdrifterna under denna tid. Kontrollmaskineriets nyckel-element fanns givna i de statliga leveransorganen (*Zagotzerno* m.fl.) men det kanske allra viktigaste blev maskin- och traktorstationerna (MTS), som kräver en mer detaljerad genomgång.

Föregångaren till MTS var ”traktorkolonnen”, en statligt driven traktorservice, som bestods både självägande bönder och de få kollektiva eller statliga egendomarna i Odessa-provinsen. MTS organiserades som följd av en förordning den 5 juni 1929. Till en början drevs de som ett slags andelsföretag, bönderna köpte delar i Traktortsentr⁵¹ — men utvecklades sedan till fullständigt statskontrollerade organisationer. Det blev beslutat under kollektiviseringsprocessen att ge MTS alla tillgängliga traktorer och kraftdrivna maskiner och att göra MTS till en sorts obligatorisk serviceagentur, medan man samtidigt betonade dess roll som övervakare (förordning den 1 februari 1930). I januari 1933 beslöt partiplenum att skapa politiska avdelningar inom MTS och de statliga jordbruken, mer härom nedan. Från starten utbildades alltså MTS till en unik kombination, som gav både traktorhjälp och samhällsekonomisk ledning. Dess kontraktsförhållande med kolchoserna hade sedan februari 1933 baserats på

⁴⁹ Zelenin s. 47. Se också Dana Dalrymple: *Soviet Studies* (januari 1964) s. 250-284.

⁵⁰ Zelenin: *Istoriya SSSR* nr 5 (1964) s. 24.

⁵¹ Förordningen av den 20 december 1929. *Ek.zj.* s. 223-224.

betalningar in natura, vanligtvis i form av en viss procent av skörden. Kanske var det av detta skäl som man 1933 såg ett nytt statistiskt påfund födas, nämligen ”biologisk avkastning”, vilket, som senare skall påvisas, angav skörden för högt. Statens andel, erhållen via natura-betalningar för MTS:s arbete liksom även via direkta statsleveranser, ökades härigenom. Traktorproduktionen steg påtagligt dessa år, men till en början blev nettoeffekten bara att den ersatte dragkraften hos de hästar som slaktats under kollektiviseringen.

MTS:s politiska avdelningar var ytligt sett ännu bara ett påtryckningsmedel mot bönderna. Men i en väldokumenterad uppsats visar den sovjetiske historikern Zelenin att saker och ting ändå inte alltid kom att fungera på det viset. De politiska avdelningarna var ansvariga direkt inför partiets centralkommitté och inte underställda distriktets partisekreterare, där de var verksamma, en omständighet som gav upphov till mycken friktion. Varje politisk avdelning innehöll en OGPU-representant (OGPU = säkerhetspolisen). Chef för avdelningen var, ex officio, vice direktören för varje MTS med omfattande maktbefogenheter över produktionsplaner och leveransverksamhet. Dessa chefer var ’särskilt utvalda, mest bland frivilliga. Zelenin gav belägg för att när de nådde fram till byarna i början av 1933, såg de med egna ögon de fasansfulla verkningar som övergreppen (som ovan beskrivits) haft. De talade med bönderna, de diskuterade och drog lärdomar av detta. Eftersom de tillsagts att få något slags ordning på jordbrukssituationen, insåg de raskt att de överdrivna statliga leveranserna måste skäras ned, att bönderna måste tillåtas adekvat uppmuntran. I stället beordrades de att rensa ut subversiva element från kolchoserna — Stalins linje var att fienden, förklädd till handelsman, bokhållare eller agronom, var sysselsatt med en ”tyst avtappning”. Alltså inrapporterade det politiska departementet att i tjugofyra av SSSR:s provinser hade år 1933 34,4 procent av handelsmännen, 25 procent av bokhållarna osv. avskedats, och ”många hade anklagats för förstörelse”.⁵² Många politiska officerare kom i konflikt med sina OGPU-kolleger, som var alltför hemfallna åt arresteringar och avskedanden, vilket det av Zelenin åberopade arkiv-materialet visar. Till slut började många politiska avdelningar försvara böndernas intressen och särskilt protestera mot de överdrivet stora statliga leveranserna av spannmål — framför allt när myndigheterna försökte höja leveransplanerna högt över de normer som antogs fastställda i förordningen om obligatoriska statliga leveranser från januari 1933 (en taktik man fortsatte med). I juni, inför centralkommitténs plenum, anklagade chefen för spannmåls-leveransorganisationen de lokala tjänstemännen, inklusive cheferna för de politiska avdelningarna, för ”antistatliga” tendenser eftersom de ju sökte nedbringa statens krav. Även så prominenta partiledare som S. Kossior, P. Postsjev och I. Vareikis anklagade de politiska avdelningarna för detta. Några politiska officerare hade djärvheten att ställa upp föda-och foder-balanser för att bevisa att statens krav var överdrivna och blev häftigt fördömda: sådana balanser var, tycktes det, ”kulaktendenser (sic!) i syfte att bryta lagen om spannmålsleveranser”.⁵³ I november 1934 avskaffades de politiska avdelningarna inom MTS. Men kvar blev en vicedirektör (politisk) i MTS, han hade inte längre någon avdelning eller några speciella maktbefogenheter gentemot den lokala partiorganisationen.

Statliga jordbruk (sovchozy) gynnades till en början storligen av regimen. Deras höga kostnader och ineffektivitet ledde emellertid till en ändring i denna politik. Det är lätt att förstå om man håller i minnet att kollektiviseringens huvudskäl var anskaffning av produkter till minimikostnad. I fallet med kolchoserna betydde höga kostnader och ineffektivitet helt enkelt att bönderna, som var medlemmar, fick mycket dåligt betalt. De delade nämligen sinsemellan vad som kunde finnas tillgängligt, utan något slags garanterat minimum. Men en statlig jordbruksarbetare var löntagare, och de förluster som gjordes på liknande egendomar måste täckas med budgetmedel. Statsjordbrukens ”ideologiska” överlägsenhet ledde inte desto mindre till en markant stegring av deras antal; den sådda arealen ökade från 1,7 miljoner

⁵² Zelenin : *Istoritjeskie Zapiski* nr 76 s. 52.

⁵³ a.a. s. 58.

hektar 1928 till 13,4 miljoner år 1932 och 16,1 miljoner år 1935. Därefter sjönk den, och de statliga jordbruken spelade ingen större roll inom sovjetiskt jordbruk förrän efter Stalins död. (Mer om de statliga jordbruken i kapitel 9.)

Den fria marknaden och de privata jordlotterna

Hur överlevde bönderna kaoset och provningarna under ”revolutionen uppifrån”? De skulle inte ha överlevt om de inte tillåtits privat födoämnesodling från och med 1928. Och efter de inledande övergreppen under superkollektiviseringen tilläts de att äga några få husdjur. Stor bitterhet hade förorsakats genom kolchosernas tvångsinköp av kreatur, särskilt kor, under en period då kollektiven varken hade byggnader, kunskap eller erfarenheter att sköta stora hjordar (vilka måste hållas inomhus under vintern) och när mjölk åt böndernas barn endast kunde komma från deras egna kor (detta är ännu 1969 fallet i större delen av Ryssland och var det i långt högre grad 1931). Så småningom framträdde ett modus vivendi och Stalin själv lovade hjälpa bönderna med att anskaffa kor.⁵⁴ Men den drastiska nedgången i kreatursbesättningarna gjorde detta till ett ovisst framtidsprojekt och många lyckades inte hålla annat än getter, vilka bittert beskrevs (i viskande ton) som ”Stalins små kor”. Böndernas rättigheter blev emellertid klarare definierade, och så småningom kom man till en uppgörelse om den tillåtna övre gränsen för kollektivbondens privata jordlott, vilket slutligen blev klarlagt i modellstadgan, som beskrivs i kapitel 9.

Frågan om fri försäljning, efter det att statliga leveranskvota fyllts, kom upp till diskussion. De senare var lagligen att betrakta som skatt uttagen på kollektivet, på bönderna som var medlemmar och (än tyngre) på de överlevande självägande bönderna. Det förekom sporadiska ingrepp i den fria marknads funktioner, medan de privata köpmännen föstes undan och kollektiviseringen fullbordades. Många fall, där alla marknader stängdes, inrapporterades. Den 6 maj 1932 tillät en förordning fri försäljning av spannmål från kolchoserna och de kollektiviserade bönderna, efter det att den statliga leveransplanen hade uppfyllts. Fyra dagar senare utsträcktes denna rätt att sälja ”på marknader och i basarer” till att gälla animaliska produkter. Den 20 maj sänktes skatten på sådan marknadsförsäljning (denna handel hade aldrig upphört helt), och rätten att sälja till fria priser bekräftades igen. I denna förordning deklarerades det att privata butiker och även privata köpmän skulle förbjudas. Den 22 augusti samma år skulle ”spekulörerna och köpmännen” sändas till ”koncentrationsläger på fem eller upp till tio år” för att citera förordningens ordalydelse.⁵⁵ Detta var de sista spikarna i den fria handelns kista, såsom den uppfattats av NEP. Böndernas handel var något för sig, i så måtto att den bestod av producenternas försäljning av sina egna överskottsprodukter och inte innebar att man tjänade sitt levebröd på handel. Detta är dess legala ställning än idag.

År 1933, som var ett mycket svårt år, definierades klarare rätten att saluföra spannmål: ”endast efter att ha uppfyllt leveransplanen för hela republiken, *krai*, provinsen, och då utsäde avsatts till fullo”.⁵⁶ Under dessa år var kolchoshandeln ännu på gränsen till det halvt illegala, eftersom godtyckliga krav för statens allehanda behov kunde komma när som helst, med anklagelser om spekulatör och ”kulak-beteende”. Detta sammantaget med de akuta bristerna förorsakade en ytterligt brant stegring av de fria marknadspriserna, vilken skall beläggas senare i detta kapitel.

Jordbruket hade nått sitt bottenläge år 1933, och därefter började den smärtsamma återhämtningen, vilken tills vidare kan lämnas åt sidan.

Litet statistik

Statistiken på skördar och kreatursbesättning för denna tid visas i tabell 34. Tabellen visar

⁵⁴ I hans tal den 23 februari 1933.

⁵⁵ *Ek.zj.* s. 276.

⁵⁶ a.a. s. 284.

även ”den biologiska avkastningens” siffror: man förvrängde data från 1933 till tiden efter Stalins död. Genom denna verklighetsförfalskning underlättade man de stora statliga leveranserna.

Tabell 34: Skördar och kreatursbesättning 1928-1935.

	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
Verklig spannmålsskörd (miljoner ton)	73,3	71,7	83,5	69,5	69,6	68,4	67,6	75,0
Biologisk spannmålsskörd (miljoner ton)	—	—	—	—	—	89,8	89,4	90,1
Nötkreatur (antal miljoner)	70,5	67,1	52,5	47,9	40,7	38,4	42,4	49,3
Svin	26,0	20,4	13,6	14,4	11,6	12,1	17,4	22,6
Får och getter	146,7	147,0	108,8	77,7	52,1	50,2	51,9	61,1

Källor: *Sotsialistitjeskoe stroitelstvo*, 1936, s. 342-43, 354; Mosjkov, *Zernovaja problema v gody splosnoi kollektivizatsii* (Moskva universitet 1966), s. 226.

Vid en tillbakablick på dessa års verkningar på jordbruket och bönderna är kritiska kommentarer överflödiga. Händelserna kastade sin mörka skugga över landsbygden — ja, över hela landet — många år framöver. Alltför mycket av det som skrivits om denna period säger alltför litet om vad som egentligen skedde. Naturligtvis har mycket mer dokumentering nu blivit tillgänglig och det här kapitlet är bara en ren summering av liknande dokumentering. Det hedrar den sovjetiska forskningen att efter en så lång tystnad (för vilken forskarna inte skall lastas) så mycket gjorts tillgängligt om en period som, enligt samstämmiga åsikter, måste ha varit mycket pinsam och för vilken många högt uppsatta män måste känt skam i sina hjärtan.